

ТӨЛЕГЕН ҚАЗЫБАЕВ

қаз. 23
82

145

ХАН КЕНЕ

Толғаулар, дастандар, драмалар

52066-31646
1713

Алматы
„Жібек жолы” Баспа Үйі
2002

“Алашта Кенекемдей ер болмайды...”

Алғы сөз орнына

Кезінде “қазақ халқының Митридатты”, “қазақ халқының Шәмілі” атанған ұлы күрескер Кенесары қозғалысының тарихи тұрғыдан келгенде өзінің әділ бағасын алуы таяуда ғана жүзеге асты. Оның туған халқының азаттығы жолында он жылғы ат үстінен түспеген теңдесі жоқ жойқын жорықтарына үңілуге басымыз бодандық бұғауынан босағаннан кейін ғана мүмкін болып отырғандығы тағы да ақиқат.

Ұлы бабасы Абылай семсер сілтесіп, найза қадасқан қанды қырғыннан да икемді дипломатиялық қатынас қазығын қағып, келіссөзден желі тартқанды басты нысана етсе, Кенесары қазақия даласына өзектей еніп, баса көктей төрге озған озбыр басқыншылықтан, мал тұяғымен күн көрген қазақ тынысын тарылтқан казак орыстардың станицаларының ірге бекітіп, орнығып қалмасы үшін жан алысып, жан беріскен шайқас жолын тандап алды.

Бұл арада Кенесары дипломатиялық жолдан жаңылып, қанды қасапқа бас тікті десек әділдік болмайды. Кенесұлтан келелі кеңестерге жол іздеді, Абылай бабасын мойындаған орыс патшалығы мұның өзін де хан деп мойындауды талап етті. Бірақ, ұңғысынан от бүріккен зеңбірек сүйреткен, бес қаруы сай қалың қолға сүйенген патша ұлықтары жалаң қылыштан басқа

қаруы жоқ қазақ ханымен терезе теңістіре келісім жүргізуді өздеріне ар санады, жүре сөйлесті, кеңес қон, көнбесең күшпен көндіреміз деген өзімшіл пиғылда болды. Бұл былайғы халықты бұратана деп есентейтін жуанжұдырықты қай патшалықтың болсын ұстанған ұлы державалық шовинистік саясаты болатын.

Генерал Перовскийге жолдаған хатында қазақ ханы былай дейді: “Я – султан Кенесары, со времени деда моего хана Аблая жил с русскими так дружно, как со своими братьями, но причина, побудившая меня ссориться с ними, та, что жители Омска и Петропавловска (что на Сибирской Линии) не давали нам спокойствия. Приехав к сей стороне, объявляю, что я никогда не был врагом России, о чем и прошу довести до сведения высшего начальства”. Осылай деп генерал Перовскийге жолдаған хатында орыстарға “бес бересі, алты аласысы” жоқтығын, тату көршілікте тұрғысы келетіндігін ашық мәлімдейді. Бірақ Перовскийдің Кенесарымен жақындасқысы келетін оң қадамын Батыс-Сібір генерал-губернаторы Горчаков кейін серпіп тастайды, ашулы хат жолдайды. “Все мои стремления клонятся лишь к одной цели – оберегать пределы моего генерал-губернаторства от вторжения хищнических шаек, т.е. от Кенесары Касымова, мятеж которого тем опаснее”. Мына хатта қаһарлы әміршінің дөңайбат танытумен бірге намысқа тиер ауыр айыптау жатқандығын аңғармай қалу мүмкін емес. Алайда Кенесары бұл қоқанлоққыдан ығыса қойған жоқ. Горчаков сияқты ұлықтармен сыпайы сөйлесудің қадірі жоқтығын сезген ол ендігі жерде қазақ даласының жоғын жоқтап, қалқан болып қорғай алар ханы ретінде батыл талаптар қоюға көшті. Дәлірек айтсақ: “1-е – уничтожить Актауское укрепление, 2-е - уничтожить также Акмолинский диван, 3-е – уничтожить все прочие заведения, в степи находящиеся, и 4-е – и освободить содержащихся наших людей изпод стражи, равно посланных двух киргиз к султану

Кунуру”. Осылайша нақтылы талаптар қою арқылы өзінің қазақ даласының бірден бір иесі әрі жоқтаушысы екендігін аңғартады.

Бірақ әу бастан-ақ қазақ даласына аларта көз сұғын қадаған Ресей патшалығы қазақтың соңғы ханының талап-тілектеріне құлақ аспақ түгілі жауап та бермеді. Өйткені ақ патшаның басты мақсаты қазақ даласына сұғына еніп, еркін жайлап, тұтастай басып алу, сөйтіп бодандық бұғауынан босатпай тізелетіп барып тәуелді ету болатын. Осы бір қанқұйлы саясатты граф Несселродтың 1 Николайға жазған мына баянхатында айқын байқалады: “Цель правительства при переносе линии состоит в приобретении через сие значительного количества хлебопахотных земель для чего необходимость требует очистить сии земли от киргизов, которые на них кочуют”.

Міне, басқыншылықтың шынайы бет пердесін ашып тастаған осындай қанқұйлы саясат қазақтарды ата жұрттан тазартып, сыпыртқымен сыпырып тастауға көшті. Жымысқылықпен басып алу, малға мәйекті құнарлы қоныстарынан ығыстырып, шөл және шөлейтті, тастақты тақыр далаға айдап салу барынша батыл да шапшаң әрі арсыздықпен жүргізілді. Мал суарар өзен, көл, бұлақ бастауларына күзет қойып жолатпау, шабындықтарға шалғы салдырмау, тіпті сортаңды жерлерден пайдаланып келген тұз кеніштерін билетпеу фактілері арсыз озбырлықпен жүзеге асып жатты.

Оған патша шенеуніктері Любимов, Родофиникиндердің өз көздерімен көріп хатқа түсірген құжаттары дәлел. “Кроме сего им (қазақтарға авт.) делаются разные притеснения в отношении к зимовкам при линии, к добыванию соли из озер”. “Во время поездки моей по Линии я также неоднократно слышал жалобы киргизов на то, что казаки отняли у них все лучшие сенокосные места”.

И. Шуховтың романына арқау болған “Линия” бой-

ын жайлаған патшаның қанды шоқпары – казактардың озбырлығы мен шектен тыс қаталдығын дәлелдейтін мұндай фактілерді ондап келтіруге болар еді.

Міне, осылай саяси ахуал қалыптасқан тұста Кенесарының азаттық деп атқа қонып, атой салып, күреске шығуы заңды да, әділ де. Оның үстіне іштен шыққан сатқын сұлтан правительдер де Кенесары саясатына сырт беріп, патша ұлықтарының етегінің астына барып тығылды.

Ұлы Мағжан ақынның:

*Сары арқа сайран жердің сәні кетті,
Жортатын жолбарыстар сар далада,
Доңыздар қорсылдаған мекен етті, -*

деп қазақ даласының келімсектер табаны астында қалғандығын қапысыз таныса, енді бірде:

Заман азған шағында

адам азбақ,

Көп ерлер жаумен бірге

елін шапқан.

Кешегі Аблайдан азып

туған,

Уәли анау қар қатынмен

басы қатқан.

Шормандай шолтаңдаған

шолақ билер,

Орыстың шекпеніне елін сатқан, -

деп ел ішін іріткен, жауына қосылып елін шапқан батырлар мен шен-шекпен үшін елін сатқан билердің сұрқай саясаттың сойылын соғар сорлылығын ашына сипаттаған тұс та, Кенесары өмір сүрген ауыр кезеңнің бар болмыс бітімін қапысыз танытар кезең де осындай болатын. Атақты Сегіз серінің:

Теріскей Сары арқаны кәпір алып,

Қазақтың болмады орын бағланына, -

деген күйінішінен орыс басқыншылығының үскірік лебі сезілмей қалмайды.

Ұлы бабасы Абылай, әкесі Қасым ұстаған жол қазақтың тәуелсіз мемлекеттігінің іргесін ірітпей, шаңырағын шайқалтпай сақтап қалу болса, Кенесары осы жолды орнықтыру мақсатына дәуір тартқан аса ауыр қайшылықтарға қарамастан өз басын бәйгеге тікті. Ресей патшалығының ашық кіріскен жаулап алу саясатының сойқанды әрекеттеріне қарсы тұрар дипломатиялық жолдың қалмағандығын сергек сезінген ол күрестен басқа амалдың жоқтығын да түсінді, бұл жолда жеңіске жетудің де бұлдыр елес екендігін, талай жанның қаны төгіліп, талай арыстың шәйіт боларын да аңғармай қалған жоқ.

Қасымның соңынан ерген балалары да кілең көкжал, кекті де текті еді. Бәйбішесі Қанттан Есенгелді мен Саржан, екінші әйелі Бибіден Кенесары, Құдайменде, Әбілғазы, Уақ, Шуақ, Сапақбай және Бопай, Бопан, Бопыш атты үш қыз және үшінші әйелі Асылтастан (Бибінің сіңлісі) жалғыз, арыстан жүректі Наурызбай туған. 1802 жыл Көкшетау өңірінде өмірге келген Кенесары осынау текті ұрпақтың ішінен оқ бойы озық тұрған, жаратылысы тым оқшау, нақ топжарғанның өзі болды.

Ресей патшалығының сұрқиялықпен жүргізген саясатының түпкі мақсаты бұрынғы қалыптасқан хандық билікті ыдыратып барып, даланы одан әрі бөлшектеу мақсатымен сұлтан правителдік, болыстық басқару жүйесін жымысқылықпен енгізіп мансапқа таласқан қазақтардың іштен іри бастаған ырылдасуын құйт-құйттаушы әрі сырттан бақылап билік айтушы роліне көшіп еді. Онысы өз ойлағарындай тым жақсы жүзеге асып жатты. Шенді шекпен үшін әке баладан, іні ағадан безді, бір біріне сойыл сілтесіп таусылмас дауға қалды. Даудың шешімін тағы айналып келіп орыс ұлықтары шешетін болды. Міне, осынау саясат дәуірлей түскен тұста Кенесары атқа қонды. Ресейдің әскери-әкімшілік билігін талқандап, тұтас бір қазақ мемлекетінің іргесін

бекітіп, уығын қадасам деді. Бұл ұлы арманды жолдың тарлығын да, тайғақтарын да ол жыға таныды. Бірақ сол кездегі саяси жағдай Кенесарыға күрестен басқа жол қалдырмап еді.

Сары арқаны көктей өтіп Жетісуға дейін жойқын ұрыстармен жеткен Кенесары соқпағы қатерлі еді. Әйтсе де өзінің туған халқының ұлы мақсат-мұратын ту етіп көтерген күрескер қолбасшы үш жүздің батыр, билерінен қуатты қолдау тауып отырды.

XIX ғасырдың 20-40 жылдарды қамтыған азаттықтың күрес шеңбері барынша кеңіп, Арғын, Қыпшақ, Керей, Төртқара, Бағаналы, Тама, Табын рулары Кене ханның қасиетті туы астына бас біріктірді. Кенесары әскер жасақтаудың өз заманындағы озық үлгісіне сүйенді. Мыңдық, жүздіктерге бөліп, оларды мың басы, жүз басыларға басқартты. Үш жүздің Ағыбай, Иман, Басығара, Бұхарбай, Бұғыбай, Жекебатыр, Бәйсейіт, Сұраншы, Саурық тәрізді ұлы батырлары Кенесары қолын қиян кескі шайқастарға бастап, талай ірі жеңістерге қол жеткізді, ерліктері аңызға айналды, дала жауларының шабытты жырларына арқау болды. Осылардың ішінде ағасының оң қолы болған Наурызбай жайлы бірер пікір білдіре кеткен жөн болмақ.

Наурызбайдың қара басының қаһармандығы алабөтен болды. Жауға жалаң шекпен, шолақ найзамен шабатын ол талай жүрекжұтты батырларды батылдығымен таң қалдырды. Алдынан қарасаң шалқақ, артынан қарасаң еңкек болып көрінетін сүйріктей сұңғыла бойлы сұлу Науан Басығара батырдың оққа ұшқан тұсында батыр қаны жау табаны астында қалмасын деп қамалға қолды өзі бастап кіргенде өзін қоршап алған мылтықты 12 казакты ес жиғызбай найзаға іліп кеткен деседі. Майтөбенің етегінде қолға түскен Кенесары ағасын жау қолында қалдырып кетпеймін деп өз еркімен қырғыздар қолына берілуін қазір көзсіздік десек де алып жүректі Науанның хас батырлығы демеске мүмкін

емес. Есіл ер жау қолынан 25 жасында опат болды.

Күйеуінің қарсылығына қарамай от басын тастап, қасына алты баласын ертіп ағасының қасынан табылған Бопай ерлігін де еске алмасқа болмайды. Құрамында 600 сарбазы бар ерекше топқа басшылық еткен Бопай ханшаның ерлік істері аңызға айналған. Оның ұлы Нұрхан, Кененің інісі Әбілғазылар да азаттық жолында аянбай күрескен. Кенесары таңдап алған тайғақ жолдан табан аудармаған сенімді батырлар еді.

Әуел баста жазалаушы отрядпен-ақ Кенесары қозғалысын басып тастармыз деген патша әрекеті тым әлсіз болып шықты. Олар тез арада-ақ шебер қолбасшы, тәртібі темірдей батыл да батыр күшке кезіккендерін аңғарды, аңғарды да қалың қол жасақтады. Мынау Көкшетаудан сонау Қоқан хандығына дейін өкшелеп отырып ұрыс салуға мәжбүр болды. Сан рет жер қапқан жеңілістерге ұшырады, масқара болып талай бекіністерінен айрылды. Далалық ұрыстың нелер ұтымды әдістерін қолдана білген Кенесары қолы жау қоршауын бұзып-жарып, Бетбақтың безерген даласынан аман өтіп кетті. Сөйтіп 1846 жылы Жетісуға табан тіреп еді. Бұл арада ұлы жүз рулары негізінен Кене ханды мойындап қана қойған жоқ, оның әділетті күресін қолдайтындықтарын білдірді. Діні бір қырғыз манаптарымен бірлесіп, ұзақ жыл қазақтарға үстемдік құрып келген Қоқан хандығына ұрыс ашу мақсаты түсіністікпен қабылданды. Тайшыбек, Сұраншы, Саурық сияқты батырлары өз қолдарымен келіп қосылды, сандаған ұрыстарға қатысты. Алайда сұлтан Рүстем мен Сыпатай 12 мың қолмен бір түнде хан қосынын тастап шегініп кетті, жай кеткен жоқ осы жымысқылықтарын қырғыз манаптарына сыбырлап кетті. Он жыл бойы үздіксіз соғыстан қажыған әрі Көкшетаудай ата жұрттан қол үзген сарбаздар титықтап қалған еді. Оның үстіне жығылғанға жұдырық – Сыпатай сатқындығы Кенесары қозғаласын тұйыққа тіреп еді. Кекілік-Сеңгір тауының

етегінде Майтөба деген жерде қырғыз қолымен ақтық рет айқасқа түсті. Үш жақтан қоршауда қалған қазақ сарбаздары қатты шайқасып, батыл қимыл таңытқанымен күш тең емес еді. Сөйтіп Жамбыл жырау айтқандай “Кенесары жагадан алған жаудан жеңілетін ер ме еді. Ол етектен алған иттерден жеңілді ғой”. Осы арада кейбір қалам ұстағандардың мақалаларындағы Кенесарының қырғыздармен қақтығысын Нурызбайдың тентектігінен яғни, көрді талқандап, найзасын өлікке қандағаннан кейін соғыс болып кетті дейтін келте пікірлердің де бас көтеріп қалып жүргендігіне назар аударғымыз келеді. Ол пікір, өкінішке қарай “Хан Кене” кітабындағы кейбір авторлардың очерктерінде көрініс берген.

Жоқ, біз мұндай жеңіл-желпі айтыла салған парықсыз пікірмен келісе алмаймыз. Тарихи дәлел-дәйектемесі жоқ мұндай пікірдің астарында әрі қойсақ ұлт араздығын қоздыру, бері қойсақ Кенесары қозғалысының тарихи аспектілеріне терең үңілмеу, саяси-әлеуметтік құбылыстың мәнін бағамдай алмаушылық дегенге саямыз. Олай десек алдымен Кенесары – Наурызбай аруағын жер ету, екіншіден туған халқының азаттығы жолында бастарын бәйгеге тіккен он сан батырлар арманына топырақ шашу болып шығар еді. Осынау қазақ даласын күрескерлік рухымен он жыл бойы сілкіндіріп тұрған азаттық қозғалысының мәнін ұғыну үшін тағы да талантты тарихшы Е. Бекмахановтың пікіріне жүгінелік. Ол: “В 1847 году Кенесары вторгся в пределы Киргизии. В этой борьбе Кенесары преследовал основную цель – борьбу с господством Коканда, как врага казахов и алатауских киргизов, и против киргизских манапов, являвшихся верными союзниками кокандских беков. Поэтому поход в Киргизию он рассматривал как ответ на действия манапов, передавшихся на сторону Коканда”, - деп атап көрсетеді. Бүгін Кенесары қозғалысының тарихи мәні мен маңызын түсінгісі және шы-

найы шындығын білгісі келетіндер болса көрнекті ғалымның осы бір мәнді пікірімен санасса дейміз.

Кенесары күресінің ақиқатын алдымен халық ақындары түсініп, кезінде келелі жыр толғап, әділ бағаларын бергендігін де ескерсек керек. Сонау соғыстың басынан аяғына дейін бірге болған Нысанбай, Рүстем-Сыпатай сатқындығын бүкпесіз айтқан Жамбыл, қырғыз Қатағанмен айтысында бұл күреске зор баға берген Сүйінбай жырлары тарих ақтандақтарын толтыра алатын құнды деректер деуге толық негіз бар. Сонда Сүйінбай не деген еді, тыңдап көріңіз:

*Кенесары – Наурызбай,
Қаһары қара дауылдай.
Наурызбай тірі жүргенде,
Дұшпанның кеткен мазасы.
Шек келтіріп өлімге,
Кәпір болдың Қатаған.
Ол құдайдың қазасы.
Қатаған сенің мініңді,
Бастан-аяқ терейін,
Аққу құстай ұшайын,
Аяғыңды тұсайын, -*

деп толғамаушы ма еді. Осынау жолдарда ұлы ақынның күрескерлер рухына құрмет лебі есіп тұр емес деп кім дау айтар.

Кенесары шын мәніндегі өз халқының қаһарман перзенті еді. Әлихан Бөкейхановтың “Кенесары өзінің ұлы атасы Абылайдан асып түсіп отыруы елді мемлекетке біріктіру мен оны сақтау саясатына байланысты”, - деп ерекше атап өтуінде де тарихи маңыздылықты жыға танығандық бар десек жөн болмақ. Ал “Түркістан тарихы” еңбегінің авторы Н. Павловтың “Кенесары өзінің бітім-болмысында қажымайтын, талмайтын дала батырларының типіне жатады: ол тегі аса ірі дарынның адамы болса керек. Дала перзенттерінің бостандығын сақтап қалу Кенесарының ұраны болды.

Кенесары өзінің ақтық демі біткенше Ресейдің қас жауы болса да мен оны “түздің соңғы батырың деп атасам, өз отанымның алдында күнә жасадым деп алмаймын”, - деген пікірінен әділдік сәулесін сезбеу мүмкін емес. Ал ұлы жырау Нысанбайдың “Кене ханнан айырылып, шіл боғындай тарадық, көрінгеннен қорғалап, кісі аузына қарадық”, - деген пікірін қай тарихшы теріске шығара алар екен.

Сөз соңында ұлы Мағжанның:

Арқада Баурабайдай жер болмайды,

Алашта Кенекемдей ер болмайды, - деген аталы пікірімен ой түйіндей отырып, бұл күнде қанды қасапсыз бейбіт жолмен қолымызға тиген тәуелсіз азат еліміздің қадір-қасиетін бағамдай отырып, осы жолда басын бәйгеге байлаған Кенесары және оның қасиетті туының астына топтаса білген ұлы күрескерлеріміздің де рухына тағзым етіп, олар жүріп өткен күрес жолдарына сызат түсіріп, келте пікірден туған келісімсіз пығылдардан бойды аулақ салғанымыз жөн болар дейміз. Өйткені сонау төгілген қасиетті бабалар қанының әр түйірінде бүгінгіміз, ертеңгі болашағымыздың сұрауы бар. Ал сол сұрауларға бүгінгі біз, ертеңгі ұрпақ жауап бере алар ма, ол әрине, тарих таразысына тартылар ұлы мақсат-мұрат болса керек.

Бастау

Болжаусыз ғұмыр кешкен ер,
Дүркірей босып көшкен ел...
Хан Кене жоқ Арқада,
Егіле жосып ескен жел.
Науанын жоқтап Көкшетау,
Көзінің жасын төккен сел.
Шерменді шақты көп көрген,
Құсасы бөлек құба бел,
Қайғысы ерек қара жер.
Осынау ерен ерлерді,
Жырлайын, Шабыт, келсең кел!

* * *

Азаттық күтіп ақ таңнан,
Абылайлап аттанған,
Асылдан қалған ақ алмас,
Алдияр тақсыр, хан Кене,
Басыңа ерте бақ қонған.
Өзің жайлы мен пақыр,
Қалам алып қалайша,
Өксікті сырды ақтарман!

* * *

Бейіт айтып боздағам,
Іштегі шерді қозғағам.
Анадан дақ Наурызбай,
Өзіңнен батыр озбаған.
“Жан Көкелеп” Кенені,

Алдын орап озбаған.
Үстіндегі ақ сауыт,
Жағасы жанат, тозбаған.
Ерлігің ерен есіл ер,
Өзің жайлы қалайша,
Қайғылы сөзды қозғамаң!

* * *

Алаштан асқан хан Кене,
Наркескен Науан – көк жебе,
Шаһид кешкен сендерді,
Жоқтайтын ұрпақ жоқ деме.
Көктасым қойған – кітабым,
Белгісіз қалған мүрдеңе!

1.Бөлім

Өлеңдер,
толғаулар,
дастандар

Мүрдеңді таппай мұңайдым

*Түркістандағы Абылай хан
мүрдесі трактормен сырылып қалған.*

Алдияр ханым, армысың!
Көзіме неге түспеді,
Алатау тектес нар мүсін?
Қақырап түсті-ау табанға,
Қаратау басы - қарлы

шың.

Тұралап қалған жау анау,
Көтермей елдің қарғысын.
Айта алмай бұққан
жұрт мынау,
Өзіңе айтар алғысын.
Сақтасам деп ең сақсынып,
Тәукенің “Жеті жарғысын”.
Жұртыңды жұт та жұтатпас,
Дәуірден биік арлысың.
Іздедім, ханым, таппадым,
Жоқпысың әлде бармысың?
Жоқты жоқ деу оңайлау,
Мойындау қиын барды,

шын.

Таба алмай сенің мүрдеңді,
Алдымнан шықты қайғы-

шың.

Сойқанды содыр кес-кестеп,
Ақиқат жолдан тайды шын.
Қаймана қалған жұртым-ау,
Қайсың бар бүгін көтерер,
Айықпас халық қайғысын?!

Алдаспан

Кене ханның рухына

Бұл қазаққа қаталдығың жарасқан.
Кездерің көп төңірден де әрі асқан.
Өштесіңнің өтін алдың өкіртіп,
Оған куә мына дала, кәрі аспан.

* * *

Бұл қазаққа даналығың дарыған,
Дарақ едің адал сүтке жарыған.
Қаһарыңнан дұшпан біткен қалтырап,
Тұлпар едің халқың үшін арыған.

* * *

Бұл қазаққа батырлығың аян-ды,
Жорық жолың қызыл қанға боялды.
Абылайлы ұраныңмен алты алаш,
Дүр сілкініп ұйқысынан оянды.

* * *

Бұл қазаққа көсемдігің керек-ті.
Оны бірақ кезінде кім елепті.
Масаттанды-ау манап біткен мастанып,
Сұлаттым деп дара біткен теректі.

* * *

Шағым қайда өз төрімде шалқияр,
Жетпес оған асулы арман, бар қиял.
Сенің орның күні бүгін оңалмас.
Жазмыштан озған алдаспан Кенем, алдияр!

Кене ханның арманы

Керегемді күйретті,
Көк найзамен түйретті.
Арқан шалып мойныма,
Тулақ етіп сүйретті.

Босағамды балталап,
Шаңырағымды жаңқалап,
Жатып алды төріме,
Шөлжие түсіп шалқалап.

Ошақ бұтын ойрандап,
Сары сайтандай сайрандап,
Сарыарқаның төсіне,
Шығып алды тайрандап.

Шалғын бойын шаң қылды,
Есік алдын лаң қылды.
Ағыл-тегіл ақтарып,
Қолат қойнын қан қылды.

Ұлым кетті құл болып,
Қызым кетті күң болып.
Бір көруге отырмын,
Қайран Көкше мұң болып.

Дала төсі тарылды,
Қарашекпен ағылды.
Қайда апарып қояйын,
Шырылдаған жанымды.

Қанатымнан қайрылып,
Тұяғымнан майрылып,
Жетім қалған жайым бар,
Ата жұрттан айрылып.

Қара сабам сарқылды,
Бұлақ басы тартылды.
Тайғақ тұста тайпалмай,
Арғымағым алқынды.
Қайда бастап кетейін,
Қамаудағы халқымды.

Қатты қаптым қармағын,
Жалғыз жанды жалдадым.
Естимісің, ей, ұрпақ,
Кене ханның арманын!

Жоқтау

Нысанбай сарынымен

Елпілдей ескен жел ме едің,
Қапталдай аққан сел ме едің.
Көтерер зіл қайғыны,
Қайыспас қара бел ме едің.
Қайдасың, Науан, қайдасың,
Көп тостырып келмедің.
Кіреуке тонға жең бе едің,
Күркірей көшкен сең бе едің.
Тайғақты жолда буыршын,
Мертікті десе сенбедім.
Қайдасың, Науан, қайдасың,
Шынба екен сонда өлгенің.
Алдаспан еді белдегің,
Алам деп жаудан ел кегін,
Алты малта, көк сүңгі,
Ақауыз атқа теңдедің.
Қайдасың, Науан, қайдасың,
Шақырсам да келмедің.
Жұтсаң да жастан көл демін,

Бетпақта қалып шөлдедің,
Айбынды туған арысым,
Шамдансаң қия өрледің.
Қайдасың, Науан, қайдасың,
Рас та болды-ау өлгенің.
Желісін үзіп керменің,
Тізгінге ерік бермедің,
Көкшеден ұшқан көк тұйғын.
Оралып елге келмедің.
Топырақ жаттан бұйырған,
Тәніңді қайда жерледің?!
Қырандай қия көлбедің,
Жауыңа бұлттай төнгенің.
Мәрттіктің түбі мерт етті,
Шын да болды өлгенің.
Ағыбай батыр, бұл қалай,
Өз қолыңнан көмбедің.
Көме алмасаң көме алма,
Науанмен ноқта қосақта,
Неге де бірге өлмедің.
Өз қолыңнан көмгенің,
.....Жөн еді-ау сөйтіп өлгенің..

Көк бөрі

Науанның рухына

Жебелеп таудың бөктерін,
Сыдыртып сайдың өткелін.
Балағың батпақ, баурың саз,
Жапанда жортқан көк бөрім.

Тағатсыз тажал араны,
Тайынбай тасты қабады.

Желіден жемтік айырып,
Қиядан шалар қараны.

Жаңқалап тоңның қабатын,
Тастақтан апан қазатын.
Қиқулап түссең соңынан
Қайыстай баурын жазатын.

Жемтігін жығып еңсермей,
Соққыға шыдар теңселмей.
Салыңқы кеуде, аш құрсақ,
Тырнағы болат семсердей.

Тірсегі маймақ сірідей,
Шүйдесі шомбал күбідей.
Жайратып салып атанның,
Суырар өтін тірідей.

Қайсарлық бойын билеген,
Қамырдай жауын илеген.
Батпанды білек батырдай,
Аунатып шаңға сүйреген.

Жанардан төгіп ызбарын,
Сездіріп өлім ызғарын.
Ақтүтек боран ақшұнақ
Бөгесін емес мұз-қарың.

Азуы қанды қақпандай,
Ашуы түтек ақпандай.
Бүлігі таңғы ауылды,
Бір қосын қалмақ шапқандай.

Төзімі темір тегештей,
Жүрісі сыпсың елестей.

Қулығы құрдым тұңғиық,
Аңшылар айтқан кеңестей.

Жүрсе де тағдыр жылатып,
Қайтемін көңіл жұбатып.
Адамның досы – иттен де,
Қасқырды тұрам ұнатып.

Таққа отыр, мейлі көң шығар,
Ізіңе ертең шөп шығар.
Итініп иттей жүргенше,
Қасқыр боп өткен жөн шығар.....

Өртенгенде Бурабай

Өзегімді шоқ тесті,
Көкірегімді оқ тесті.
Буырқанған Бурабай
Белуардан от кешті.

Шерлі күйді шерт енді,
Көңіліме дерт енді.
Қара орманы қазақтың,
Қалай ғана өртенді?

Ет жүректі шабақтап,
Қасқырдайын тамақтап,
Жалын жалмап барады,
Қызыл тілі салақтап.

Тұншықтырып наз әнін,
Тез тарқатып базарын,
Жалмап жатыр жалмауыз,

Сұлулықтың ажарын.
Күйік шалып көк талды,
Ақ қайыңнан шоқ қалды.
Ақ ордаңының орнында
Ойнақтаған от қалды.

Қарт қарағай сұлады,
Бұлақ жасын бұлады.
Күлге айналып көкке ұшты,
Сексен көлдің құрағы.

Оқжетпесім теңселді,
Қайғы жүгі еңсерді.
Көтерер ме екенсің,
Еңкіш тартқан еңсеңді.

Жамылып мұнар заңғарын,
Көкше, неге зарладың?!
Омырауыңды өрт шалса,
Әлдилесін арда мұң.

Жоқ десең де керегі,
Өлім-ғайып дерегі.
Өртеніп кетті өзіңмен
Жанымның жасыл желегі.

Жүрекке салып салмағын,
Азаға бөлер бар маңын,
Естимісің, ей, әлем,
Өртеніп жатыр орманым!
Өртеніп жатыр орманым!

Мағжанға мінажат
немесе мұңлы муза толғауы

Сен ұлы едің,
Ұлылығыңда дау бар ма.
Жығыларыңды білмедің,
Қыр астында жау барда.
Тұран жұртын түгендеп,
Тура тарттың ақ берен.
Өзге емес өзіңнің
Бар болғаныңды бақ көрем.
Қазағымның қамы деп,
Қан жыладың ашынып.
Халқым-ау деп жүргенде,
Сүйегің қалды шашылып.
Ғаламат сезім әлдіі,
Жандүниенді билеген.
Тірліктің сілкіп тозаңын,
Сұлудан бөтен сүймеп ең.
Жырыңның жалқын отына,
Жүрегің, жаның маздады.
Қаңтарда балқып бар өлем,
Орнады келіп жаз бағы.
Елжіреп өлем сол шақта,
Дүние жатты табанда.
Пайғамбар мінез танытып,
Тіл қаттың тылсым ғаламға!
Тереңнен тартып ұлы сыр,
Жырыңның төктің асылын.
Мұнартып мұңмен жүргенде,
Иініңде қалды ғасырың
Бабалар көшкен шаңдақ жол,
Жаныңды сенің арбады.
Іләсіп қыран самғаумен,
Қиялың қайда бармады.
Түңіліп тірлік толқыннан,

Қалжырап қалам таяндың.
Ойнадың бір сәт аспанда,
Семсері болып Баянның.
Көңіліңді жатты жүдетіп,
Көнелеу дәуір тозығы.
Азынап кетті кеудеңде
Қойлыбай қарттың қобызы.
Оқжетпес тұсқа егіліп
Іздедің Кене ханыңды.
Жапанға жар сап жоқтадың,
Иесіз қалған тағыңды.
Басыңнан ауған бағыңды..
Таппадың бірақ ұлы ақын,
Еліңнен тірек таяныш.
Іздегенде таппаған –
Сол болды, білсем аяныш.
Өлеңді сөздің өрені,
Өрнегін тізген кімің бар.
Көшіңді сенің тарта алмас,
Абайдан басқа ұлы нар.
Өрісті сөздің серкесі,
Өзіңмен тамам жыр – дода.
Өлең жаздық дейміз-ау,
Өзіңнен кейін, о тоба!
Арлылар қалып табанда,
Ұяттан безген заманда.
Білемін, мұңлы музам-ау,
Бір зауал төнген саған да.
Сағыңды сенің сындырып,
Жетімсіп қалды қаламың,
Соловки, қорыс батпақта,
Сарқылып бітті бар әнің.
Ордалы ойдың орманы,
Оталып қалған тұстарда,
Сәлемін айтып көңілдің,
Қалдың ба қайтпас құстарға.

Сүйеніп аппақ қайыңға,
Сездің бе жырдың өшкенін.
Алдыңда аунап жатты ма,
Көгілдер көлі Көкшенің.
Карельдің қорыс қойнында,
Сағынып Арқа-анаңды,
Сарытомар ауыл, Сасықкөл,
Тербетті-ау сері сананды.
Жаралған жаның ақ нұрдан,
Пайғамбардай тектім-ау..
Өксікті ғұмыр өртінде,
Егіліп сен де өттің-ау.
Ардағын орға құлатып,
Аңырап қалған елің бар.
Опасыз жандар алдында
Сен үшін бітпес кегім бар!
Айтамын деген асыл сөз,
Шырқалмай қалған әнің бар.
Жауап бер ақын алдында.
Көсем, шешен.. . берің бар.
О, дариға тірлікте,
Кім тозақта, кім азат?..
Кеше гөр біздей пақырды,
Мағжан, сізге мінажат.

Бойыма дарып барады
Дәуірдің мынау кеселі.
Жоқ па екен айтшы, ей, ақын,
Пенденің берер еш емі.

Мен:

- Жаралы жаным Аһ ұрды,
Ат қойып аруақ шақырды.
Күйзелтіп кетті амал не,
Миғұла, мендей пақырды.
Бұл заманда аузы апан
Алаяқ залым ақылды.

Көкшетау:

- Көпті көрген тарланмын,
Жүрістен бүгін танғанмын.
Ұрпағым азып кетті-ау деп,
Соныңа ғана арландым.
Абылай салған ұран боп,
Жоңғарға жорық салғанмын.
Жоныма жебе қадалып,
Одан да аман қалғанмын.
Айырылып Кене сұлтаннан,
Ботасыз інген – зарландым.
Жоғалтып Науанжанымды,
Жамылып түнді қарғандым.
Адасып Мағжан ақыннан,
Есімнен де таңғанмын.
Арса да арса өңірге,
Сексен кол болып тамғанмын.
Иесіз қалып бұл күнде.
Жан-жағымды қармандым.

Мен:

- Менің де басым қаралы,
Жүрегім жадау жаралы.

Көтере алмай күйзелдім.
Иыққа түскен азаны.
Күйретіп кетер бір күні,
Атамекен азабы.
Шабақтап жатыр аяусыз,
Тәрки тірлік тозағы.
Абылай көрген түстейін,
Ұрпағың қалай азады.
Аяулы Көкшем, қайтейін,
Жаныма батты-ау мазағы.
Өзіме де обал жоқ,
Мазақтан жаным жазалы.
Ұраны бір, ой ортақ,
Көкшенің қайда қазағы?!

Көкшетау:

- Күрсінбе бала, түңілме,
Бой түзе алыс үңіл де.
Бір сарын бар, аңдасаң,
Мен мүлгіген іңірде.
Науан мінген Ақауыз,
Арында, жүйткі, сүрінбе.
Кенехан тұтқан ақберен,
Қыныңда жатып бүлінбе.
Абылайлы ұран аспандап,
Жетсін деп тіле бүгінге.
Күңіреніп болған жайым бар,
Түңілме! Белім Бүгілме!

Мен:

- Арайым қанға боялды,
Қалғыған сезім оянды.
Базарың тарқап жатқанда,
Барқылдамай, қой әнді!
Береке жоқ, бекем жоқ,
Қайғыға ойым бой алды.

Көкшетау:

- Жаралы жанды жұбат та,
Сенімді, қалқам, құлатпа.
Базарлы тойдың қызығын,
Енді алмассың, сұрап та.
Көз жасым кетті жамырап,
Айналып алпыс бұлаққа.
Шалқалап жатар күн қайда,
Мәйегі майлы құраққа.
Азаның үні келеді,
Қазалы жандай құлаққа.

Мен:

- Күйін шектім, қайтейін,
Қақпанға түскен қасқырдың.
Аямады тас табан,
Тепкіледі, басқа ұрды.
Жазасын берсін бір Алла!
Абылайдай бабаның
Аруағына тапсырдым!

Шортан көлге

Бақытжан Мұсаханұлына

Шортан түгіл шабақ жоқ айдынында,
Шортан көлім, қосылам қай мұңыңа.
Сен несіне соншама егілесің,
Бізге қалған напақа - қайғыру ма?

Боздатқан өзегіңнің қара нарын,
Сеземін көңілінде нала барын.
Базары ерте тарқар жетім қыздай,
Кім тыңдар қара судың азалы әнін.

Төсіңнен түте-түте бұлыт аунап
Шаңқылдар шағалаң да кетіп аулақ.

Жандар да жуымайды жуық маңда,
Жағаңда отыратын балық аулап.

Өң берген жаһұттайын өңіріме,
Көп көлді жоғалтқаным өмірімде,
Күрсінген алабөтен күбіріңмен,
Күдікті күй әкелдің көңіліме.

Дей алман баяғыдай шараң толық,
Барады күн-күн санап сабаң солып.
Жанымды жылатар деп шошынамын,
Кезекте жоғалар көл өзің болып.

Өзірге келер күннен түңілмейсің,
Толқынға толқын қосып “жүгір”, – дейсің.
“Мөлт еткен көз жасындай күміс көлім”,
Ұшында кірпігімнің дірілдейсің...

Қара қайнар

Табанында бүлкілдеп қара қайнар,
Балтырына балауыз шәйір байлар.
Көктен шуақ тартқанда, жерден-құнар,
Қиядан қол бұлғайды қарағайлар.

Желмен бірге шуласып, жамырасып,
Ол тынғанда тынады мауқын басып.
Көзге қара, көңілге панадайсың,
Жолаушыға жол кешкен арып-ашып.

Туған жерге тіреудей қарағайлар,
Күнге таман қол созып биік бойлар.
Мен саянды сағынып келген сайын,
Тамызықтай тұтанған небір ойлар.

Бойында тарқамайтын ұлы той бар,
Жанымның қуанышы ең қара қайнар.
Мен аттансам күні ертең, саяңа кеп
Тұнығыңнан сыр тартып балам ойнар.

Өзің барда арманды құлатпайсың,
Сарқылмас қара қайнар – бұлақтайсың.
Әкесін де бір кезде аялаған,
Бөбегін де әлдилеп жұбатқайсың.

Піл көтерген

Оқжетпестің төбесінде піл жатыр,
Кәдімгі піл түгі түскен тап-тақыр.
Сауыры сом, желкен құлақ желбіреп,
Басы анау төңкерілген ақ шатыр.

Шың сілкініп, бұлт көшсе де сабалап,
Төңкерілмес дөңбектейін домалап.
Шырқау шыңға шығуын бір шыққанмен,
Сол биіктен түсе алмауы обал-ақ.

Бұлт көшеді піл-сауырға дым бүркіп,
Шаңқылдайды сұсы бөлек су бүркіт.
Тұмшалайды шыңның басын көк мұнар,
Жалы қара, бауыры кіл ақ іркіт.

Бұлт сырғиды нәуетегін сығып ап,
Жел еседі піл-құлаққа сыбырлап.
Биіктіктен басы айналған немедей,
Жатыр пілің шың төбесін сығымдап.

Біздің уәжге сенбе мейлі, сен мейлі,
Биіктіктен түскісі оның келмейді.

Піл сауырлы қасиетті қара тас.
Арман болып көз ұшында көлбейді.

Тұғыр еткен Оқжетпесте тұрағы,
Төмендерге қона бермес қыраны.
Көкшетаудың тасы дағы жай жатпай,
Ту биікке піл көтеріп тұрады.

М ұ ң

Бурабайым, жәннәтім, жасыл алқам,
Орман - қорған болғанда, тауың - қалқан.
Көз алдымда барасың, кеміп-семіп,
Күйігіңе күй қосып, болдым талқан.

Бурабайым, базарлым, сандал керім,
Абылайдай бір туар ардагерім.
Көз алдымда барасың азып-тозып,
Шыбын жанға батары арман-шерің.

Бурабайым, жампозым, жасыл нуым,
Айдыныңа қонбай ма қаз бен қуың.
Оқжетпесім, ордалым, сөз жетпесім,
Жаңбыр емес, жуынсаң жаспен жуын.

Бурабайым, мақтаным, маң-маң керім
Ақ ұлпадай аунақшыр самал желің.
Жадыратпай жанымды қан жылатты-ау,
От күйіктей күрсініп алған демің.

Бурабайым, айбарлым, ақиығым,
Тонадық-ау, тойымсыз жер ұйығын.
Су қашып, орман қаңсып, тас мүжілген,
Бұл шағыңа арналар ән-күйігім.

Бурабай

Бурабай!

Мен сенің сұңқар құсың ем,
Төсіңнен тоят татпаған.
Сұрқыңды көріп бүгінде,
Оныма қалай мақтанам.
Өзіңнің қолат-қойыңда,
Жатыр-ау арым шашылып,
Намысым жатыр таптаған,
Келемеж қылды-ау келімсек,
Андағайлап каптаған.
Осынау жалпақ даламнан
Өзіңдей тұрақ таппаған,
Мінәжат етіп қағбадай,
Сыйынбай саған жатпаған.
Тасыңа таңба салуға,
Абылайдың өзі батпаған.

Бурабай!

Мен сенің қызғыш құсың ем,
Көліңе қонбай зарлаған.
Өзіңнен артық көрінбес,
Он сегіз мың бар ғалам.
Түтін құсып, шаң жұтқан,
Қалпыңа қалай алданам.
Адамдар артқан азаптан,
Күйремей тасың қалай тұр,
Соныңа ғана таңданам.
Тұтамдай қалған түрің бар,
Тұс-тұсыңнан жалмаған.
Бұлақтың көзін шел басып,
Көлің қорыс, лай шайқап,
Аумай қапты малмадан.
Атадан қалған асылды,
Арашалар бар ма адам.

Осындай халге жетер ме ең,
Зарласа мендей бар балаң?!

Бурабай!

Мен сенің торғай құсың ем,
Талыңнан тапқан панасын.
Қазаққа біткен бір жұмақ -
Бурабай десе нанасың.
Желімен желпіп тербетер,
Бауырына басқан баласын,
Жаттығың жоқ жаныма
Сен де маған анасың.
Құтқара алсам - қол создым,
Құрдымға кетіп барасың.
Жазира жалпақ даламмен
Жиһаздай тапқан жарасым,
Бір өзіңнің бойында
Бар ғажайып, бар асыл
Келер күнің неболар
Артымда қалып барасың.

Шалқар – шабыт,
Шалқар – көл

Шабыт – Шалқар,
Шат – Шалқар,
Сұлу ғажап өңірсің.
Сылдыр-сылдыр көк толқын,
Өлең болып төгілсін.
Арман – Шалқар,
Ән – Шалқар,
Көңілдегі күйімің.
Ақ шағалаң шаңқылдап,
Қанатымен күй ілсін.

Өлең – Шалқар,
Өр – Шалқар,
Өрлігіңнің кемі жоқ.
Тасынба да тасыма,
Жырлап кетсем сені көп.
Саумал – Шалқар,
Су – Шалқар,
Мөлдірлігің бір басқа.
Толқындарың күй-перне,
Тіл бітірген көк тасқа,
Дария – Шалқар,
Той – Шалқар,
Бар қазықтың тұрағы.
Бір көрген жоқ сағынып,
Келіп-кетіп тұрады.
Жырау – Шалқар,
Жыр – Шалқар,
Шежірелі қарттайсың.
Қашан келсем алдымда
Сыр толғатып жатқайсың.
Сол сырыңнан мендағы,
Біраз жайды ұғайын.
Толқыныңа оранып,
Жырлап барып тынайын...

* * *

Табаның сенің құмқайрақ,
Жағаң шымқай құм шағыл.
Суың саумал болғанда,
Ақ толқының – ақ лағыл.
Дидарыңнан дым бүркіп,
Тұманыңды кел, жамыл!
Серпіп жиі көрпеңді,
Буырқанып қақ дабыл.

Тулап, толқып бір мезет,
Көкірегімде ал дамыл.....

* * *

Шалқарым менің Шалқарым,
Табы бар ыстық қалқаның.
Жүрекке жыр боп құйылып,
Бойыма нұр боп тарқадың.

Шалқарым менің шабыттым,
Демейсің тіттей жалықтым.
Бесіктей тербеп жатасың,
Қалауын өтеп халықтың.

Шалқарым менің шаттығым,
Көңілдің басып аптығын.
Жағаңда қалып жастығым,
Іргеңде талай батты күн.

Шабытқа соққан қамшы боп,
Баурыңа мені алшы көп.
Қимасты күндер белгісі –
Жанарда қалдың тамшы боп.

* * *

Шалқардың шағаласы – шырайлы қыз,
Мен күзді, сен көктемді - құраймыз біз.
Жарқ етіп шыға келсең сонау тұстан,
Көшер-ау көңілдегі көксіреу мұз.
Шалқардың шағаласы - қалқа бала,
Мен сезім, сен сезімге барар сана.
Жарқ етіп шыға келсең маңдай тұстан,
Көңілден көшер еді-ау қайғы-нала.
Көңілдің көкке өрлері осы бір тұс.
Дегендей ақын аға, сабаңа тұс.

Қиырға қанат қағып ұзай түсті.
Шалқарда шағала қыз – шағала құс.

Қарағай, қайың менен теректері –
Шарайна Шалқар көлдің желектері.
Сыңғырлап сабағынан үзіледі.
Самалдың тына қалса кенет демі.

Еліріп көтерілсе жел өкпегі,
Сықырлар сырғауылдай терек белі.
Қарағай теңселгенде басын шайқап,
Қарт қайың жапырағын төгет тегі.

Маңқиып Айыртаудай қария шың,
Сапырып етегінде дариясын.
Қара орман желмен желпіп төңірегін,
Орындар жасыл желек ариясын!

Самалдың сауыр сипар назы қандай,
Орманның сыңғыр-сыңғыр сазы балдай.
Жел тынған. Жатыр Шалқар шалқасынан,
Сабасын пісіп-пісіп қажығандай.

Сезімге маза бермес селқос, сұлық,
Мынау жұмақ. Басқаның бәрін ұмыт.
Шалқардың шарайнасын сүртемін деп,
Емінер ту биіктен ақ балақ бұлт.

Самалың жан жадыратар түптен тартып,
Тұмшалар сай табанын тұман қалқып.
Көтеріп көл төсіне алтын құман,
Дидарын көрсең күннің шыққан қалқып.

Қайыспас, күйрестей қара қорған,
Жамырап жағасында жасыл орман.
Жақпар тас жағаласып биік кеткен,

Қат-қаттап қалағандай шебер қолдан.
Қалмастай сұлу Шалқар көрген түстен,
Жағанда ұмытылмас ғұмыр кешкем.
Сен Менің көкірегімде дамылдарсың,
Көкшенің көз жасындай тамып түскен.

* * *

Таң келеді Шалқар көлді жағалап,
Жел желпінді көл көбігін жалап ап.
Самал – саусақ сипап кетті-ау ақ төсін.
Көл бойына діріл кірді шамалап.

Таң келеді Шалқар көлге нұр шашып,
Желектерде мөлдірейді сырға-шық.
Атар таңға мінажат қып мүлгіген,
Мынау алап, тау, құбақан қыр ғашық.

Таң келеді Шалқар көлді иықтап,
Түн серпілді жатқан марғау ұйықтап.
Сақ-сақ күліп самғап ұшты шағала,
Ақ толқынды ақ қанаты сүйіп қап.

Таң келеді бар әлемге жар салып,
Нұрға шомды тірлік біткен тамсанып.
Жүр еркесі, Шалқар тұсқа барайық,
Алдиярлап атар таңды қарсы алып.

Мөлдір мойыл, жұпар шетен, бұйра тал –
Хас сұлулық. Жанарыңмен жаулап қал.
Кезек тосып күз бен қысың өне тұр,
Қызу таба - қызыл құмға аунап қал.

Мақпал қына, қызыл изен, көк терек,
Қарт қарағай төбесімен көк тіреп...
Шалқар жатыр, әлсін-әлі толқыны

Қасарысқан қара тасты соқты іреп.
Қарт тобылғы, қылыш қияқ, көк арша,
Бөртегүлге жарасады бүр жарса.
Шөгіп жатыр ақ ұлпалы ақ тұман,
Шілікті сай табанына ақ нарша.

Түйіле қап аяқ асты қабағы,
Қаңғыр етті көк аспанның табағы.
Ақ саумалын иіп берер түрі бар,
Мама бұлттың желіні дертіп барады.

Кетті дейсің шелектете құйылып,
Жатыр Шалқар көк нөсерден күй ұғып.
Енді бір сәт жаңбыр жинап шылбырын,
Кемпірқосақ өрмек тартты иіліп.

Қилы жағдай аспан асты өтті деп,
Күнгеі тұстан сырнайлата соқты леп.
Қызыл шақа қызыл күн де байыды,
Тандыр пештей алаулата от күреп.

* * *

Шарқ ұрып Шалқар көлдің шағаласы,
Қаңқ етіп қарт Айыртау қара тасы.
Ұмтылар әлсін-әлі жағалауға,
Шайқалмай жатқан тұнық шаранасы.

Шаңқай түс, шағыл құмның шарпығаны,
Шалқардың шабыт тілер шалқып әні.
Қиялым тұғыр тастап зау биікте,
Шағала қанатымен шарқ ұрады.

Асау бұлт желі үзіп, кетті желдеп,
Шалқар-қыз құшақ ашты келсең кел деп.
Жаныма осы бір сәт күй қотарды,
Әлдилі толқын – бесік тынбай тербеп.

* * *

Шалқардың шымылдығын жел тербеген,
Жел тербеген Шалқарға ертеменен.
Шабыттың сарқытынан бөліссе де,
Жағаңа келіп едім еркеменен.
Кимелеп бірін бірі, жағаласып,
Жалдасып, жадырасып, ала қашып.
Кете бардық бір толқын екуара,
Шалқардың құшағымен араласып.
Араласып, алысып, айбаттанып,
Қарыштап, құлаш ұрып, қайраттанып.
Ақ толқын арбап, алдап алып шығар,
Жағаға жеттік білем жайрап қалып.
Сілтесіп, семсерлесіп, сойылдасып,
Тартынып, тізгін тежеп, тойынғансып.
Жағада еркем жатты есін жимай,
Шалқардың құмыменен қойындасып.

* * *

Кел, Шалқар, қотшасалық, құшағыңды аш,
Балам деп келіп-кетер, баурыңа бас.
Шараңда шыпылдаған саумал судан,
Менің де жанарыма тірелді жас.
Қимас сәт соқтырдың ба сағатыңды,
Қақтырдың шағалаңдай қанатымды.
Шалқарым, сені қалай ұмытайын,
Алып ең бір көргеннен тағатымды.
Көтеріп күмбезіңе көңіл туын,
Самал сипап жүзінді, бұлтпен жуын.
Көкшенің ажарындай қайран Шалқар,
Сабаңнан сарқылмасын сабат суың.
Жатсаң да ірге тіреп ел шетінде,
Тамсандым, таңырқандым келбетіңе.
Қызығы бұл тірліктің тарқамас-ау,
Шалқардай жұмақ барда жер бетінде.

Жүйрікті аңсау

Тұла бойын желікті от қарыған,
Жүйрік қайда тұяғын жел жаныған.
Жүйрік қайда, жаным-ау, жүйрік қайда,
Даласындай ақ даңғыл бақ дарыған.

Бұл дала жүзді айдаған, мыңды айдаған,
Керме тартып төріне ат байлаған.
Мен сені неге бүгін жоқтамайын,
Баба түлік басыңнан бақ таймаған.

Қиғаннан соң қу тағдыр қанатын көп,
Сені бабам баптаған қанатым деп.
Ат дүбірі әлдилер қазақ жанын,
Бәйге десе тыпыршыр, тағаты жоқ.

Заман бөлек, сен шабар дала тарын,
Тарын тұста шығар ма дара дарын.
Саумал қымыз таңдайын жібітпеген,
Жігіт қайдан танысын жылқы малын.

Тұрқыңа тақтан түсіп бас иетін,
Түлігі едің елімнің нақ сүйетін.
“Баспа бас қызға бермес жануардың”,
Кемір деп кім ойлаған қасиетін.

Көрмейтін жер шалғайын бұйымдайын,
Құйғытар құба жонда құйындайын.
Күні ертең Құлагердің орнын басар,
Түсіме еніп шығар құлын дәйім.

“Хан” көлі

Абылай атын суарған,
“Хан” көлі деген сенбісің?
Жағанда құрақ қуарған,
Жоғалтып жылдар белгісін.

Үйрек ұшып, қаз қонбай,
Тұнығың неге лайланған.
Кемерің кеміп, бір толмай,
Балдыры батпақ байланған.

Ала айран болып айдының,
Жатырсың неге күрсініп.
Күңгірттеу тартып айбының,
Ажарың неге тым сынық.

Қоғалы желек, қом суға,
Қомсынбай келіп қоналған,
Айбарлы хандай сом тұлға,
Табылмай барың тоналған.

Хан ием ізін шаң басып,
Өрісті жайлау өшіпті.
Жылдармен жылдар алмасып,
Басыңнан дәурен көшіпті.

Жолбарыс жортқан нарқамыс,
Наладан шөгіп кеткендей.
Күндерді қалған тым алыс,
Жел ғана жыр ғып шерткендей.

Жағасы жайдақ, шараң кем,
Панасыз қалған жайың бар.

Тозығы жеткен даламмен,
Тоналған терек, қайыңдар.

Абылай атын суарған,
“Хан” көлі деген атың бар.
Қуыс кеуде, құр арман,
Тірлігің - нала, затың - зар.

Қалың ел қаптай қонсын деп,
Таңдай да таңдай тапқан жер.
Қазаққа Орда болсын деп,
Абылай қазық қаққан жер.

Жебесін жардан асырып,
Желекті найза тұтқан жер.
Қалмақты қырдан қашырып,
Ұпайын түгел ұтқан жер.

Кене хан кеңес шақырып,
Наурызбай садақ иген жер.
Серілер таңды атырып,
Сұлуды құшып сүйген жер.

Билері семсер-сөз іліп,
Батырлар мақұл көрген жер.
Төрт түлігі төгіліп,
“Аңдары қойдай өрген” жер.

Желіде құлын жұлқынып,
Көгенге қозы тізген жер.
Бошалап інген, ұмтылып
Бұйдасын бура үзген жер.

Сабалы жыры сарқылмас,
Жыраулар зарын төккен жер.

Батыры жаудан тартынбас,
Қанына қалмақ бөккен жер.

Ақ орда тұсқа шабынып,
Ақ бура келіп шөккен жер.
Иесін таппай жабығып,
Бұршақты жасын төккен жер.

Тізіле көшкен керуен,
Келмес сапар шеккен жер.
Сирексіп сауық, серуен,
Түбіне қайғы жеткен жер.

Сарқылып біткен сый-несіп,
Өзекке қатты тепкен жер.
Азасы ауыр күй кешіп,
Кене хан безіп кеткен жер.

Еріне ерен ел сеніп,
Тектілік дәнін сепкен жер.
Тұрса да ажал еңсеріп,
Науанжан арман еткен жер.

Семсерлі сертке сене алмай,
Құшағын жатқа ашқан жер.
Берерін жұртқа береалмай,
Береке ырыс қашқан жер.

Өрісі көндей тарылып,
Жалыны өшіп, өлген жер.
Желісті жолдан жаңылып,
Сұмдыққа небір көнген жер.

Бүгінге сен де бөтенсің,
Аңсамас еткен дәулетті.

“Хан” көлі қалай көтерсін,
Осынау ауыр нәубетті.

Түңіліп тұрмын жағаңда,
Халіңнің мүшкіл сұрқын-ай.
Назалы көлім саған да,
Жар болсын жалғыз бір Құдай!

Киелі көлім нетейін,
Өзегім дерттен күрсініп....
Жағаңа егіп кетейін,
Жалғыз-ақ түп жыр-шыбық.

Шалқұйрық - дастан

Арғын қарауылдың Жақсылық тармағынан
Тараған Дәулетбай Әбілмәнсүрге пана болды,
Жылқыдағы ең жақсы аты
“Шал құйрықты” берді.
Сол аттың үстінде ол Абылай атанды.

Шоқан Уәлиханов.

Шындыққа Шоқан бабаң іңкәр келген,
Айтыпты тарих сырын ұтар жерден:
Жоңғарға Әбілмәнсүр аттанарда,
Дәулетбай “Шал құйрықты” тұлпар берген.

Кәкімбек Салықов.

Дәулетбайдың бүгінгі ұрпақтары Әшірбек,
Сапарбек Құнанбаевтарға арнаймын.

Автор.

Бие бау. Жасыл жайлау. Тартқан желі,
Жалғызтау осы өңірдің асқар белі.
Шұбардың қолатына қоныстанған,
Жақсылық Қарауылдың қалың елі.

Дәулетбай топ бастары Жақсылықтың,
Ауылынан аулақ қонған қас қылықтың.

Сарқылмас қара саба қордалы қарт,
Тартпаған тауқыметін тапшылықтың.

Әкесі Қалдаманға ырыс қонған,
Шайқалмас шаңырағы дұрыс қонған.
Сол дәулет желі тартып келген шақта,
Демейді Дәулетбайға бұрыс қонған.

Әкеден байлық мұра баласына,
Құт болып қотарылған сабасына.
Төрт түлік жайлау керіп кеткенінде,
Сыймаған Қамсақтының сағасына.

Оңынан күнде есіп самал желі,
Жататын мамыражай жалпақ елі.
Дегендей байы маңғаз,батыр балпаң,
Болмаған бір бірінен ешбір кемі.

Кей шақта түсіп кетіп елге салмақ,
Батырлар аттандаған жанын жалдап.
Қысқа күн қырық шапсақ деп қоқандаумен,
Мазалап қоятұғын құба қалмақ.

Сол шақта Дәулет батыр ашынатын,
Атының шоқтығына асылатын.
- Өттеген, қарттық жетіп, тұсады-ау, - деп,
Опынып, орта түсіп, басылатын.

Осындай алас-күлес уақыт өткен,
Дәкең де шөгіп еді қайғы-дерттен.
Елге ес,жұртқа пана болсам деген,
Жас жігіт ақ ордаға келіп жеткен.

(Тәңірім текті ұрпақты қолдасын да.)
Жол бастап Ораз деген жолдасына,

Жас жігіт еніп еді именбей-ақ,
Нар шөккен Дәулетбайдың ордасына.

Қаратау, әлде Алатау, әлде Сырдан,
Жолы бар ізі шаңдақ алыс қырдан.
Расы ма, жалғаны ма, Сабалақ деп,
Дәкеңе өзін өзі таныстырған.

Іздемес жайлы орын паналы ықтан,
Жан емес, жауыңнан да қорқып, бұққан.
Түйесін Төле бидің матап тастап,
Жан екен Түркістаннан қашып шыққан.

Кең иық, сұңғақ бойлы, қыран қабақ,
Ораздай алба-жұлба емес салақ.
Түйе жүн жеңіл шекпен, бөзден көйлек,
Жер соққан шалбары бар шұбарбалақ.

Жанарын тіктеп қадар тілдескенге,
Бүкпесіз жөнін айтар біл дескенге.
Сөйлесе тақпақтайды, тақталайды,
Дегізер тамсандырып жыр кешкен бе.

Болса да жұмбақ жүріс, бұлдыр дерек,
Жігітті бейғам ауыл жатпады елеп.
Даңғыл қарт даналықпен аңғарғандай,
Жігітті жіті жүріс, тұрқы бөлек.

Отырмас, қара жерге - қорсынады,
Астан да жасық жемес - қомсынады.
Тобырды теңгермейтін сырттан жігіт,
Тектімен тең болуды жолсынады.

Тапты ма Дәкең қарттың көңіл хошын,
Шешімді десеңдағы жөнсіз, тосын,
Сенімде селкеулік жоқ Сабалаққа,
Дәулетбай табыстаған қара қосын.

Он қосты он мың жылқы бағып жатқан,
Ықтырмас борандарда дауылдатқан.
Қотыр тай қолды болып көрген емес,
Құрса да талай ұры қасқыр қақпан.

Сабалақ жер бедерін білген анық,
Күзеткен сан жылқыны жанын салып.
Түспейді ат үстінен көнтақым боп,
Күндіз-түн тебінгісін терге малып.

Сабалақ бай сенімін түсінеді,
Байқаңыз жас жігіттің күшін енді.
Барымта, сырымтамен келгендерді,
Тобықтан бірақ ұрып түсіреді.

Деген бар жаратылған жылқы түктен,
Қазаққа жалқы жақын сіңген сүтпен.
Үйірде Шалқұйрықтай бір күлік бар,
Шоқтығы бар жылқыдан ерек біткен.

Апай төс, жуан сіңір, жібек жалды,
Шалқұйрық бар жылқыдан ерек мал-ды.
Кеуделеп ұмтылғанда айбаттанып,
Үйірін сан саяқтың бұзып, жарды.

Сездіріп тектіліктің асыл құнын,
Шалқұйрық топтан торай бермес шығын.
Қамалап келсе дағы қырық қасқыр,
Үйірден алдырмаған жалғыз құлын.

Жылқыны жел қанат деп өскен жастан,
Тұлпармен сан жорықтың құлпын ашқан.
Түлігін Қамбар ата құрмет тұтып,
Сабалақ Шалқұйрыққа бауыр басқан.

Ат тағы жігіт сырын білетіндей,
Аузымен ұшқан құсты ілетіндей.

Шалқұйрық сан амалға машықтанды,
Тек қана ер Сабалақ мінетіндей.

Күтпесең күліктен де күй кетеді,
Сабалақ сан тәсілді үйретеді.
Шалқұйрық қарсы шапқан кім боса да
Кеудемен соғып барып күйретеді.

Текті мал ер үмітін ақтай білген,
Ер дағы тұлпар сырын сақтай білген.
Бір жорық туа қалса мінермін деп,
Күліктің тілін буып баптай білген.

Намыстың иығына салып салмақ,
Арқаға лап қойғанда қалың қалмақ.
Дәулетбай Сабалаққа аттан депті,
Шар тұяқ Шалқұйрықты мін де таңдап.

Болғанда тірлік – талқы, ажал – ноқтаң,
Қылыш ал асфяхани ұста соққан.
Шашақты көк найзаны алдыңа өңгер,
Сауыт ки қағас қылар атқан оқтан.

Сабалақ, жөнің бөлек ағалаған,
Мен дағы қарымыңды шамалағам.
Халқыңа бейбіт жатқан қалқан бол да,
Қалмақтан құтқара гөр табалаған.

Мінажат, медет сұрап жалғыз хақтан,
Тілегім сұрқиядан сақсын, сақтан.
Мойныма бұршақ байлап, зарланамын,
Бабаңның батасымен жауыңа аттан!-

Деген қарт “Е, Алла!” деп қолын жайды,
Сабалақ атқа мінді, қару сайлы.
Шалқұйрық кетті алып келешекке,
Аруақты қазақ ханы Абылайды!

Сабалақ жауға шапты “Абылайлап!”
Қалың қол ошарылды “Ә, Құдайлап!”
Бір батыр қалмақ тұстан шыға келді,
Қолда қылыш, қарына қалқан байлап.

Шалқұйрық шабыс тілеп жұлқынады,
Ет жүрек кеуде теуіп бұлқынады.
Кісінеп қоя берді қайран тұлпар,
(Адамнан зият деген жылқы малы.)

Шалқұйрық екпіндеп кеп соқты қатты,
Қалмақ та көрмеген-ау мұндай атты.
Айрылған ауыздықсыз асау тұлпар,
Сүрініп, қайра тұрып, лаға шапты.

Сүрініп кеткен шақта жау тұлпары,
Қазақтың шүйілді кеп ақ сұңқары.
Қарманып қалған тұста қалмақ батыр,
Жарқ етті Сабалақтың зұлфықары.

Қазақтың өрге асып тепкен тасы,
Шаттанды “Абылайлап!” кәрі-жасы.
Сабалақ қылыш ұрып жібергенде,
Шарыштың шоршып түсті ғазиз басы.

Денесі атпен кетті, басы қалып,
Барады шошынған ат қияс лағып.
Айрылдық хан ұлынан қалайша деп,
Күңіренді қалың қалмақ жасы тамып.

Шарыштан айрылған жау талқандалды,
Майрылып қылыш, найза, қалқан қалды.
Абылай еміреніп сүйіп тұрды,
Шар тұяқ Шалқұйрықты жібек жалды.

Арқаның есіп майда самал желі,
Қунады қуаныштан ері, елі.

Осылай қайтып еді қазағымның,
Ата жау-қалмақтарға кеткен кегі.

Даңғыл қарт Шалқұйрықты бердім деді,
Жорықтан күнде жеңіп келгін деді.
Қазанат ер жігіттің қанаты ғой,
Намысын берме жауға елдің деді.

Абылай қарт тілегін құп көреді,
Тұлпарды бір басына құт көреді.
Сан шайқас Шалқұйрықтың үстінде өткен,
Ерлігін Абылайдың жұрт көреді.

Абылай қалың елге болат қорған,
Шалқұйрық ұлы ханға қанат болған.
Жан берген сан жорықта, жануарым,
Иесін құтқарыпты талай тордан!

Дәулетбай қарауылдың кемеңгері,
Абылай бар қазақтың кемелді ері.
Тарихтың талқысына төтеп берген,
Елену керек-ақ қой ер еңбегі.

Бетке алып қарт қазақтың сардаласын,
Жүйткісе Шалқұйрыққа таң қаласың.
Тұлпарын қадірлеген бабалардың,
Баурыңа басқың келет бар баласын.

Ұлы көш керуеніне қалыспаған,
Тағдырын тұлпарына табыстаған.
Азат ел аршындай бер, ағындай бер,
Ежелден бәсі биік бақ ұстаған.

Білемін, арқамызда ауыр жүк бар,
Қабыл боп Алламыздан хақ бұйрықтар,
Қанатты қазағымның қазанаты,
Шалдықпай шаба берсін Шалқұйрықтар!

Қанай-дастан

Ту баста Абылайды хан көтерген,
Қамқоры қарауылдың шешен Қанай.
Мағжан.

Алты ауыл Қанай ақсақалдарына
арнаймын.
Автор.

Кілт

Өксікті, өкінішті өмір-кермек,
Өткенін кімдерің бар жатқан тергеп.
Бабалар ұзап кеткен көштің басы,
Жас ұрпақ кезектесіп келе бермек.
Қарт терек қаусап, қурап құлап түссе,
Жас емен жайқалмай ма қуат кернеп.
Қарт қыран зау биіктен ағып түссе,
Тас түлек самғамаспа қанат сермеп.
Өлең сөз өміріме өрнек салған,
Сондықтан болған емес маған ермек.
Қарт тарих алға тартса сымбат-сырын,
Көрейін шамам клсе қалам тербеп.
Қазақта батыр-батпан, билер-шешен,
Қанайдаың көп көсемнен жөні бөлек.
Абылайды – хан көтерген кемеңгерім
Халқының бақытына болған себеп!

Арна

Таныған Абылайды топтан таңдап,
Жатыр деп зердесінде батпан салмақ.
Еліне пана болар зауалды шақ,
Алды аспан тіліп түсер алтын балдақ.
Лақтырсаң қай қиырға іліп тусер,
Қанды ауыз қарпуы мол болат қармақ.
Атойлап атқа қонар айбаты мол,
Қылт етсе қыр астынан қалың қалмақ.
Алқалы алты арысқа ақыл айтар,
Зерделі ой, зерек көңіл тасты жармақ.
Зар кешсе жүрек сырын күйге теліп,
Төгілтер небір сарын болды бармақ.
Бізге де бір Қанай шал қажет боп тұр,
Санаға түскендіктен ауыр салмақ!

* * *

Таныған Абылайды ардағым деп,
Қияға қанат қақса самғарым деп.
Қырық пышақ қазағыңның басын қосар,
Өзіңді “Хан ием!” деп таңдадым дөп
Алдыңда ант алысқан әрбір сөздің,
Алтындай салмағы көп, жолғаны жоқ,
Көтеріп ақ кигізбен төбемізге,
Жолыңа жан берсек те арманым жоқ
Дей алған бабамыздың ақ батасы,
Айналған алты алаштың ұраны боп.
Бізге де бір Қанай шал қажет боп тұр,
Заманға жауап табар сұрағы көп!

* * *

Таныған Абылайды тарланым деп,
Алдырмас алысқанда арланым деп.
Тірліктің төлкегіне кімдер түспес,

Алдау мен алдауы мол, жалғаны көп.
Халқының қамын жемес жетесіздер,
Сабандай сылдыр-сылдыр салмағы жоқ.
Тал түсте талайтындар толып жатыр,
Қазақтың іштен шыққан қалмағы боп, -
Деген сөз Қанай қарттан қалмап па еді,
Сананды шабақтайын салмағы көп.
Бізге де бір Қанай шал қажет боп тұр,
Көре алсақ ондай дана арманым жоқ.

* * *

Таныған Абылайды арысым деп,
Шөмиген шөншік емес, талысым деп.
Билікке қолын созған билердің де,
Ақиқат адал жолда шалысы көп.
Едім деп ерте аттанған есіл ердің,
Қиямет қиындықтан қалысы жоқ.
Кеңпейіл керегелі кемелдінің.
Қасында жүру де арман танысы боп,
Дегенді дана қартың талай айтқан,
Жаңылмай бұл жалғанда жарысы көп.
Бізге де бір Қанай шал қажет боп тұр,
Елімнің желбірейтін намысы боп.

* * *

Таныған Абылайды данамыз деп,
Оққағар ойран шақта панамыз деп.
Аттандық “Абылайлап!”, “Ө, Құдайлап!”
Соңыңнан қалай ғана қаламыз деп.
Сабылдық сар далада саяқтайын,
Аузына ажалдың да барамыз деп.
Сан сарбаз сар садағын сарнатқан-ды,
Қазақтың кеткен кегін аламыз деп.
Бізге де бір Қанай шал қажет боп тұр,
Әйтпесе жол табарлық шамамыз жоқ.

* * *

Халықтың ақ тілегін қолдау үшін,
Тарихтың тоқсан сырын толғау үшін,
Ойда орыс, қырда қытай көз сұғынан,
Қазақтың қарт даласын қорғау үшін,
Жаратқан жаппар ием жәрдемі мол,
Қазақты жаратпаған қорлау үшін,
Дей алар бір Қанай шал керек боп тұр,
Елімнің бүгінгісін бекем етіп,
Кемелді келешегін барлау үшін!

Түйін

Десек те бұл қазақта даналар мың,
Даналық Хақтан дарып, дараландың.
Өзіндей өресі зор жан болмаса,
Дәуірдің сарын сырын саралар кім?
Тар соқпақ тас қамалды тастап шығар,
Шамасын шамырқанса шамалар кім?
Өзіндей өрге сүйер тарлан жоқта,
Тура жол табан таймас табалар кім?
Өзіндей жан болмаса дана, дара,
Тірліктің оң мен солын бағалар кім?
Биіктен табылатын арманы асқақ,
Ақ жолын ардақ тұтып ағалардың.
Дәуірдің дарабозы Қанай қарттай,
Рухына бас иелік бабалардың!

* * *

Адаспас алты арысты салдың жолға,
Болғанда үнің - мақпал, тілің - жорға.
Тұңғыық ақылыңмен түгел шарпып,
Даналық нұрын шаштың оң мен солға.
Тектінің түбін түптер дана қартым,

Иығың асып тұрды-ау сенің сонда.
Сарқылмас сабадайын сұлу сөзді,
Қотарып жатушы едің алтын қорға.
Атығай, қарауылдың қамқор қарты,
Құтқардың не тарланды түскен торға.
Ой толғап, сөз сапырып кеткеніңде,
Не жүйрік ілесушіет саған зорға.
Халқыма бір данагөй қажет боп тұр,
Кезікпей әлі күнге біздің сорға.
Қанайсыз, Абылайсыз қазағыңды,
Аруағы алты алаштың өзің қолда!

Қарасай-дастан

Бабам менің Қарасай
Шапқанда елді жау талай
Айырып алған батыры!

Жамбыл.

Ұры сай - Қой маңырақ, Қозы маңырақ,¹
Осы тұс ошарылған қалың қалмақ.
Жоңғардың жебей жортқан көкжалдары,
Аңғал ел - қазақ жұртын шауып алмақ.

Қырланған жай тасындай бір көк берен,
Қалмақта қос қонтайшы Ұса, Серен.
Бөрідей бел астында бұғып жатыр,
“Тисе, - деп, - Қарасайға жасыл жебем!”

Өйткені ол мына жұрттың қалқан-белі,
Ол барда жатқа кетпес қазақ жері.
Ол барда қолға тұтқан алаш туы,
Жығылмас сарқылғанша ақтық демі.

Ол – заңғар қиясынан қыран ілер,
Ол – терең, кім тұңғыық сырын білер.
Ту тұтқан талыс кеуде Қарасайды,
Жоңғарда ұл туған жоқ сүріндірер.

Жортқан ол жолбарыстай қалың жымда,
Қақталған қызыл шақат бетпақ құмда.
Елім деп еңіреген есіл батыр,
Түнеген ақ кіреуке тайғақ мұзда.

¹ Қой Маңырақ, Қозы Маңырақ - қалмақ қолымен қазақтардың соғысқан жері.

Түн қатып, түсі қашып, жаннан безген,
Абыздай сырлас іздер құла түзден.
Талқы тау, Тарбағатай, Ертіс, Балқаш,
Етегін Ерейменнің екшей сүзген.

Ол батыр қақпан белді құла мінген,
Ел үшін намысы – от, ары – безбен.
Сабадай сарқылмаған қуат солып,
Көз жұмса жұрт жұтарын сергек сезген.

Қазақтың бағы да осы, таңы да осы,
Ән айтып, күй шерттірер көңіл хошы.
Ол барда бақыттырақ сезінеді,
Ақ орда, жарты лашық, қоңыр қосы.

Найзаға жау міндіріп масаттанған,
Сусынын сан қандырған қасат қардан.
Өзім деп өзеуреген өнезге де
Жауығып, ғайбат айтып, тас атпаған.

Алды кең қазағының даласындай,
Қарасай осы жұрттың панасындай.
Сыпырып томағасын талай жасты
Соңынан ерте білген баласынбай.

Солардың бірі Ағынтай – арғын тегі.
Мекені Арқа төсі – Көкше жері.
Қарасай қосынына қосылыпты,
Күшейіп күннен күнге көңіл шері.

Мазалап қазақ елін құба қалмақ,
Қапыда ебін тауып шауып алмақ.
Дұшпанның озбыр қылық сырын сезген,
Қол бастар батырларға түсті салмақ.

Ел десе намыстары шоқтай жайнап,
Сан батыр сап түзеген қару сайлап.

Үш жүзің атқа қонған атой салып,
Қиырдан қиқу шықса “Қарасайлап!”

Найзаның сағасына байрақ байлап,
Қайтарған қалың жауды “Қарасайлап!”
Сол сарын Сары Арқаны көктей өтіп,
Менің де құлағыма жеткен жайлап.

Қарасай ақ беренін айға білеп,
Қан басқан қос жанары ұрыс тілеп.
Тұяғын тасқа жаныр тастүлектей,
Сыпырып томағасын шығар түлеп.

Тас талқан, тау кетсе де қиратылып,
Қарасай танытпаған оқшау қылық.
Жауына атылатын аш бөрідей,
Қыл арқан қуатындай ширатылып.

Батырлар бұғынбаған шатыр асты,
Сан соғыс талайлардың бағын ашты.
Солардың ортасында Ағынтай мен
Қаһарлы Қарасай бар шапырашты.

Қос батыр қатар сілтеп найза-қылыш,
Жауына ала бүлік салған ұрыс.
Ойратқа ойран болып тиер еді,
Ұрыста болмаған соң қарап тұрыс.

Қалмақтың бас батыры Доржы Цэрэн,
Алапат аюдайын күші ерен.

- Жекпе жек! – деген шақта, қарсы
беттен.

Сурылып шыға келді бір жас өрен.

- Апырмай, тентек неме қанжылар ма,
Әккі жау оңайлықпен алдырар ма? –

Дегенше болған да жоқ, қапы соққан
Боздақтың басы кетті қанжығада.

Қарасай қаһарланған ыза төгіп,
Жауына келіп қалды таймай төніп.
Найзасын толғай қадап көтергенде,
Доржының қабырғасын кетті сөгіп.

Соғыстың алды - өлім, арты – тайғақ.
Әр тұстан ат қойысқан андағайлап.
Қазақтар дабылдатып, кернейлетіп,
Лап қойды қалың шепке “Қарасайлап!”

Сауырын тұлпарлардың қанға шылап,
Сарбаз көп ат жалына жатқан сұлап.
Көк жебе оңменінен көктей өтіп,
Жау да көп жасыл жонда жатқан құлап.

Ақырған арыстандай ыза-кекпен,
Ағындап біреу шықты қарсы беттен.
Қылышын қанға малған Қарасай ол,
Жау шебін көк жебедей жарып өткен.

Арылтып қазақ жерін қалың жаудан,
Асырып жіберіпті Талқы таудан.
Ашылып Қаратаудың қарт қабағы,
Сары Арқа бір желпінді саумал сауған.

Қалың ел қайта түлеп жадырады,
Әр тұстан сүйіншілеп жамырады.
Айрылған анасынан жетім қозы,
Сай асты қалып қойған маңырады.

Босқан ел жұртын іздеп сандалады,
Келер күн тірлігіне қамданады.

Шұбаған қалың көштің ізіменен,
Қанатын қанға малған ән барады.

Басылмай батырлардың арындары,
Шоқ болып лаулап қайта жалындады.
Ағынтай аға тұтып алып келген,
Қарасай Көкшеге кеп дамылдады.

Көкшетау Қарасайды ұлым деді,
Даңқыңды естуші едім бұрын деді.
Қырық жыл қырқысумен өттің батыр,
Алсаңшы біразырақ тыным деді.

Ақдәмін сарқа кұйып көнектегі,
Ел сөйтіп Қарасайға өбектеді.
Тербетті Айыртаудың арулары,
Батырды ән-бесікке бөлеп тегі.

Жиын-той батырларға арналады,
Жан тербер серілер мен салдар әні.
Батырмен түн ләзәтін бөліседі,
Көкшенің көңіл қосып кермаралы.

Туса да қырау қабақ ашулы ақпан,
Қос батыр қара орманның аңын қаққан.
Айыртау, жасыл жайлау құшағында,
Қырмызы қызықты күн бақыт тапқан.

Құс салып, ит жүгіртіп, ат жаратқан,
Жамбы атып, найза қадап, садақ тартқан.
Қарасай жалғыз қалған жадау шақта,
Аспанға қадалушет жұлдыз аққан.

Сол шақта есіне алып туған елін,
Өрісті өркеш таулы өскен жерін,

Сан тарау домбырадан қотаратын,
Көңілдің көкке өрлеген нала шерін.

Күй шертіп, жан күйікпен егілетін,
Егілетін, жас болып төгілетін.
Туған жер сағыныштан сарғайтқанда,
Ах! ұрған жүрсе дағы емін-еркін.

-Қыс өтсін. Жазда елге кетем, - дейтін,
Бұйырса Алатауға жетем, - дейтін.
Белді ат, төрт-бес жігіт қосшы алып,
Балқаш көл, Бетпақ шөлден өтем дейтін.

Ағынтай, сен де маған еремісің,
Жұмақ жер – Жетісуды көремісің.
Біrer жыл қасымда боп аунап, қуна,
Тізгінді біздің қолға беремісің, -

Деп батыр Ағынтайға наз айтатын,
Тілегін тізгін тежеп аз айтатын.
Ағынтай сауық құрып жиі-жиі,
Қайғысын Қарасайдың азайтатын.

Ағынтай ағасына еркелеген,
Ат ерттеп, сейілдеткен ертеменен,
Ән салып, сауық құрып Қарауылда,
Көңілдің тылсым күйін шерте білген.

Әр елдің жағасы бар, ағасы бар,
Қара нар көтере алмас наласы бар.
Кешегі бір соғыста найза тиген,
Батырдың жүрек тұста жарасы бар.

У жаққан найзасына қасқөй дұшпан,
Сан батыр сол найзадан ажал құшқан.
Қарасай жекпе-жекте түйреліп ет,
Сауытын көктей өтіп жүрек тұстан.

Найзасын одан әрі бойлатпаған,
Ет қызу жара жайын ойлатпаған.
Қақ жарып қалың жаудың қанды қолын,
Көк жорға алып шыққан ойнақтаған.

Кетпес деп қалың жауға менің есем,
Қарасай өз қолына жеткен есен.
Жарасы жанға батып қиналғанда,
Демейтін біраз күнге ғұмыр кешем.

Сол жара келе-келе асқынады,
Тірліктің тоқтар ма екен тасқын әні.
Қарасай аһ ұрғанда елін ойлап,
Баянның¹ егіледі жас құрағы.

- Тірліктің бітер емес сұрақтары,
Ел шалғай, шапырашты жырақ қалды.
Бақұл бол алыс-жақын бауырларым,
Қайран жан Көкшеге кеп тұрақтады.

Қиялым қиырларға шақырады,
Туады еңселі елден батыр әлі, -
Көз жұмды қайран батыр осылайша
- Көкшенің бұйырсын, - деп, топырағы.

Солайша Қарасайға қаза жеткен,
Ағынтай ағатайлап жасын төккен.
Қазақтың хас батыры өтті десіп,
Қаптады ала шекпен, қара шекпен.

Сөндіріп қаудай жанған қалың өртті,
Жүректен сылып тастап нала дертті,
Қазаққа азаттықтың таңын сыйлап,
Қарасай жай оғындай ағып өтті.

¹Баян, Айыртау – көл, тау аттары.

Ағынтай ұзамады, ол да өтті.
Қарауыл қорғаным деп жасын төкті.
Қос батыр мәңгілікке құшақтасып,
Баян тау іргесінде барып шөкті.

Баян тау Баян көлдің етегінде,
Айыртау айыр жолдың жетегінде.
Қос батыр дамылдаған жасыл төбе,
Аңыз боп келешекке жетеді де.

Қаймықпас жүрер жолдан тар екен деп,
Көтерген елдің жүгін нар екен деп,
Сенейік көшті бастар болашаққа.
Ұрпағы батырлардың бар екен деп.

Жас елдің үміт-гүлі солмасын деп,
Басына бақыт дәуір орнасын деп,
Тілейік елін бастар ерлерімді,
Аруағы бабалардың қолдасын деп!

P. S.

Жалындай нағыз оттан жаратылған,
Қазақта батырлар көп дара туған.
Мен дағы Қарасайды толғап көрдім,
Тудырып қиялымның қанатынан.

Қазақта Қарасайдың болғаны анық,
Демейді көне күндер оны танық.
Тарихын түптеп, терең білмесем де,
Қаламды қиялыма алдым жанып.

Айтқан сөз қайта оралмас атылған оқ,
Шындықты бұрмалаумен шатылған көп.
Әулекі әлектенген әлде кімдей,
Біреуге жағынам деп жазғаным жоқ.

Сағым-құс қиял дастан толғағаным,
Тарихты білмедің деп қорламағын.
Шындығым – бір батырын қазағымның,
Тірілітіп, шабытыммен қолдағаным.

Десек те қолым батыл, көзім қорқақ,
Келсе де кейбір тұсы шынға томпақ,
Ел болар бірін бірі батыр дескен,
Менің де бар айтарым осы болмақ!

Ағыбай-дастан

Ертеде болған екен ер Ағыбай,
Ол кезде ер болмапты Ағыбайдай.
Баяғы Кенесары заманында,
Ерлігін көрсетіпті елге талай.

Білмеген Ағыбайды ел болмаған,
Тең келіп қарсыласар ер болмаған.
Ағыбайдың алапқа даңқы кетіп,
Ол барып, ол жүрмеген жер болмаған.

Ағыбай еш бір жанға бас ұрмаған,
Басынан дұшпан ісін асырмаған.
Жалғызы Ағыбайды бөгеген жоқ,
Қандай жан есіл ерге тор құрмаған.

Батырда бес жүз кісі нөкер болған,
Соғысқа шеттерінен шебер болған.
Шықпайтын нояндары айтқанынан,
Ағыбай не қыл десе соны қылған.

Жүйрік ат, қыран бүркіт, алғыр тазы,
Теп тегіс бәрі оларда қысы-жазы.
Айт пен той, ойын-сауық неше түрлі,
Және көп не секілді өнерпазы.

Жүрмеген қару аспай жігіттері,
Жалатқан алтын, күміс белдіктері.
Садақ пен сапы, қанжар, айбалтасы,
Жауына көрсететін ерліктері.

Байлаулы қорамсақтар тағы белде,
Жайы жоқ жауға тисе алмас жұлде.
Бәрі әзір күні-түні жандарында,
Ерлікпен елін сақтар қайткен күнде.

Ол кезде жаугершілік заман екен,
Халқының әдеті де жаман екен.
Батыры күшті ерлердің одақтасып,
Өштескен елін шауып алады екен.

Қапыда дұшпанына кездескендер,
Тоналып жұттай болып қалады екен.
Кездесіп бір жорықта қалың дұшпан,
Ағыбай сол ісіне назалы екен.

Бір күні қалың қалмақ қамап алып,
Жорықта жатқан жерін біліп қалып.
Ағыбай қараңғыда ерін көрмей,
Бір батыр қолда қалды жараланып.

Жолдасы ед Абылайдың ер Көлебе,
Келгенде екі дайда жеме-жемге.
Жекпе жек Ағыбайдан кем соқпаған,
Сүйсінген халқы талай ерлігіне.

Туысы сұлу еді сұңқар қабақ,
Айбыны Ағыбайдан артығырақ.
Соғыста нояндары байқаушы еді,
Өрт мінез, аңғырт еді батыр бірақ.

Атақты Алтай атты таудан әрман,
Бар екен қалың қалмақ қоныстанған.
Батыры Қолаба атты қалмақтардың,
Сол еді Көлебені байлап алған.

Өзі хан, өзі батыр ол Қолаба,
Қалмақ жоқ онан мықты ол арада.
Найзагер, садақ тартқыш сырттан екен,
Талайдың жанын тәннен қылған ада.

Денесі еңгезердей, түсі суық,
Келмейтін ашуланса ешкім жуық.

Соғыста жалғыз өзі жүз кісілік,
Ерлікпен жұрттан асқан үздік туып.

Бар екен Қолабаның жалғыз қызы,
Жолындай құмырсқаның басқан ізі.
Онан сұлу аспанның астында жоқ,
Жаудырар қарақаттай екі көзі.

Елінде талай жігіт болған гашық,
Жалғызы бата алмаған аяқ басып.
Қара көз қайсымызға тиеді деп,
Қоятын талайлары сыр сырласып.

Бір күні жұрт жияды ер Ағыбай,
Келіпті нөкерлері бірі қалмай.
Ақылдасып, ұнатып жиылған жұрт,
Батырға ерсін дейді ноян Таңбай.

Іріктеп сексен кісі нөкер алып,
Аттанды Қолабаға содан былай.
Күреңше жер тебініп астындағы,
Оқ бойы алдында отыр ер Ағыбай.

Көк найзасы көлденең, белде садақ,
Сауыты үстіндегі күміс жарғақ.
Өзгелердің бәрінде қос-қос аттан,
Жалғыз-ақ дара мінген Ағыбай-қа.

Бір қонып Қызыл таудан арман асып,
Шығысты бара жатыр көктей өтіп.
Хан тауы мен Қарауылдан өткен шақта,
Сыртында Шыңғыс қалды бұлт күзетіп.

Батырлар сол бетімен он төрт қонып,
Қара Ертіс өлкесіне келді жетіп.
Осы жерде екі-үш күн тынықтырып,
Қарауылдан қалмақты тұрды күтіп.

Қолаба Көлебені байлап алған,
Мақтанып өз еліне алып барған.
Бекітіп қол-аяғын Көлебенің,
Шұңқырлап терең қазған жерге салған.

Бұрыннан естиді екен Көлебені,
Жас сұлу ғашық екен бір көргелі.
Үңгірден Көлебені шығарып ап,
Отырды төмен қарап сөйлегелі.

Рас сіз Ағыбайдың жолдасы ма,
Атақты ер Көлебе қол басы ма?
Мен сізді босатуға ант етемін,
Төгілген қарайсыз ба көз жасыма.

Өзіңе аудардым шын ниетімді,
Ойлама өтірік деп бұл сертімді.
Қайтсе де босатамын, көңілім ақ,
Жалғыз-ақ білдір маған өз бетінді.

Көлебе жауап берді Қаракөзге,
Бар сөзін айтып сұлу болған кезде.
Сен сүйсең мен де сізді қ абыл алам,
Ай менен аспан айғақ осы сөзге.

Көлебе құшақтады Қаракөзді,
Ендеше мен сендікпін деген кезде.
Күміс ай көкте тұрып бата берді,
Жұлдыздар жымыңдады көр деп бізді.

Үндемей түн тұншықты көңілі толып,
Сүйсініп жан тұншықты жым-жырт болып.
Екі жас құмарланып сүйіскенде,
Кетіпті Қаракөзден жас төгіліп.

Екеуі кетпек болды осы түнде,
Қалмақтан құтылмақ боп сәтті күнде.

Қаракөз екі тұлпар алып келді,
Қалдырмай қару менен киімін де.

Екеуі мініп екі ақбоз атқа,
Білдірмей кетті жүріп көп қалмаққа.
Алтайдың күн батысын бетіне алып,
Көлебе бастады еркін Арқа жаққа.

Шаңқайтып егіз бозды ертеңінде,
Отты үміт екі жастың жүрегінде.
Ақтаудың Ақтау-Алқа асуынан,
Тоқтамай тағы да өтті ертеңінде.

Қолаба еліне ертең бүлік салды,
Кеткенін Қаракөздің біліп қалды.
Кетті деп дұшпаныммен дұшпан болып,
Көпіріп ауызы-басын көбік шалды.

Қасына бес жүз кісі нөкер алды,
Жеке өзі нөкеріне қарамады.
Қос жирен Қосалқаның қос бедеуі,
Ішінен Арша көкті таңдап алды.

Жарысты ұшқан құспен арам қатқыр,
Жетпеген Көлебеге несі қалды.
Жаңылтпас жар тастардан кетсе қарғып,
Тау жарып жалғыз қалмақ асыр салды.

Мінгені олардың да ылғи жүйрік,
Сонда да нөкерлері ере алмады.
Бұлдырап сағым қуып Қолаба ұшты,
Соңынан қарасын жұрт көре алмады.

Ағыбай үш күн жатып демін алды,
Жан-жаққа қарауылдап көзін салды.
Басына Кендірліктің шығып тұрып,
Таңбайдың бір қараны көзі шалды.

Әскерді аттандырып үлгергенше,
Жақындап екі құйын келіп қалды.
Жырынды Таңбай тушы тағы қарап,
Дәл осы Көлебе деп айтып салды.

Көтерді ала туын Абылайдың,
Биікте қолында еді ер Таңбайдың.
Көлебе ер Таңбайға қарсы жүрді,
Көрген соң қарауылын Ағыбайдың.

Батырлар аман көріп көңілі тынды,
Қаракөз аттан түсіп сәлем қылды.
Ағыбай риза боп келініне,
Жарқыным, көп жаса деп бата қылды.

Таңекең тағы шолып айналаны,
Көреді келіп қалған Қолабаны.
Аттан деп хабар беріп батырларға,
Майдан ғып күтіп тұрды бір даланы.

Қолаба тұра қалды жақын келіп,
Сайдағы Ағыбайдың қолын көріп.
Ең мықтың жекпе-жекке тез шығындар,
Ішейін қандарыңды ұрттап төгіп.

Ағыбай күреңшеге өзі мінді,
Шақырып ескі аруақ-көрі жынды.
Көлебе мен шығатын кегім бар деп,
Өтініп ағасына жол бермеді.

Қаракөз жетіп келіп Ағыбайға,
Сауыты жоқ ініңіздің түспепті ойға.
Әкемнің ашуланған түрі жаман,
Қоймайды ініңізді енді жайға.

Айтқанша осы сөзді бітті жұмыс,
Сілкініп батырлардан басталды ұрыс.

Қолаба қылышымен салып өтті,
Тегінде Қолабаның беті дұрыс.

Көлебе тигізбеді қағып қалды,
Айналып кеп Қолаба найза салды.
Әлуетті алып қолдың ырғауымен,
Өкпеге сағасынан найза барды.

Көлебе жер бауырлап аттан түсті,
Қолаба кегін алды, қанын ішті.
Ес кетті Ағыбайдың нөкерінен,
Қаракөз жансыз тәнді барып құшты.

Ұмтылды Қаракөзге сұм Қолаба,
Қанды бас көк найзаны алып қолға.
Ағыбай қағып қалды одан бұрын,
Тұр еді қылыш даяр сол қолында.

Қан ақты Көлебеден дір-дір етіп,
Қара жер жұта берді есі кетіп.
Қаракөз жансыз тәнді қалды құшып,
Жетпеген сорлы жасын мөлтілдетіп.

Көп сорлы бұл секілді қалған талай,
Күн жоқта адасқандай аспанда ай.
Жас сорлыны күнәсіз отқа салып,
Рақымсыз қара пейіл сұмдар қандай.

Ағыбай Қолабаға өзі барды,
Оған да өзіндей ғып найза салды.
Жал құшып аттан қалмақ құлағанда,
Қаракөз ақ семсермен басын алды.

Кешікпей көп нөкері тағы жетті,
Басынан Қолабаның дәурен өтті.
Қаракөзді Таңбай сақтап кейін тұрды,
Өзгелері соғысқа кіріп кетті.

Батырлар қылыштарын қанға былғап,
Топылдап аттан түсті талай қалмақ.
Аттанып уыттанған ерАғыбай,
Тобына жалғыз кірді көзі жайнап.

Шаң кетті айқайға ұқсап көтеріліп,
Құйындай ығы-жығы дұшпан қайнап.
Жығылды талай қыршын жерді қауып,
Сол топтың ішінде жүр ажал ойнап.

Сай-сала сансыз өлік дертке толды,
Жарқылдап қылыш, найза оңды-солды.
Қашқаны қалмақтардың қашып кетіп,
Қашпаған мықтыларын қырып болды.

Найза мен қылышының қанын сүртпей,
Ағыбай Қаракөзге қайта келді.
Өле-өлгенше құныңды жоқтармын деп,
Құшақтап Көлебені еңіреді.

Сүйегін елге қарай алып жүрді,
Тоқтаусыз Таңбай тушы жылай берді.
Соғыста ту ұстаған соңын бағар,
Таңбайдың ұмтылмауы содан болды.

Еліне сөйтіп қайтып келді Ағыбай,
Көп қайғы бұл жолында көрді Ағыбай.
Тетелес Көлебенің өз ағасы,
Таңбайға Қаракөзді берді Ағыбай.

Ел аузынан жазып алған Ортақ ауылының
азаматы, Ленин орденді дербес зейнеткер
Әлімжан Ахмағамбетұлы.

Хан Кененің Нысанбаймен қоштасу зары

Ей, Нысанбай, қарт абыз,
Тарт, қобызды, тарта түс!
Тәңір жалғыз, мен жалғыз.
Арсасы шыққан мойныма,
Қазақтың мұңын арта түс!
Күңіренейін күйіктен,
Батпанды мұңға бата түс!
Тарт, қобызды, тарта түс!..

* * *

Төк жасыңды көлдетіп,
Жырыңды қотар селдетіп.
Күтінген тағдыр түстіктен,
Терістен шықты желдетіп.
Жалғыз қалған жәйім бар,
Төңірегімнен ле кетіп.
Сол елменен елпендеп,
Барасың міне, сен кетіп.
Сенімен кетіп барады,
Қазақтың халі кем-кетік.

* * *

Сәлем де сонау Арқаға,
Арқада қалған қалқаға.
Ермей де қалған Кенеге,
Марқасқа жігіт-марқаға.
Шемен боп қатсын жүрекке,
Шерменде шағым тарқама!
Арқалап жүгін елімнің,
Артып ем жауыр арқама.
Сәлем де Бетпақ шөлдерге,

Сыланған сулы көлдерге.
Абылай бабам аспаған,
Асуы асқар белдерге.
Еремін деп ере алмай,
Ерулеп қалған елдерге!

* * *

Қамауда қалған жаным бар,
Талауға түскен малым бар.
Намыстың туын құлатып,
Табанға басқан арым бар!
Еркек тоқты - құрмалдық,
Нақақтан төккен қаным бар!
Үзіліп қалған әнім бар,
Ата алмай кеткен таңым бар.
Қырық пышақ қатынға,
Қорлауға түскен тәнім бар.
Аспандағы хан Кене,
Енді қандай сәнің бар!
Запыран құсқан зарым бар!
Арманым, ұрпақ, аманат,
Амалдап алып қалыңдар!

* * *

Қырандай қия шолғанмын,
Ұрандап атқа қонғанмын,
Бетпақты шөлде қақталып,
Аязды түзде тоңған кім?
Тәңірім қолдап тілекті,
Толғанғанмын, толғанмын.
Жау мінгізіп найзама,
Болмас жерде болғанмын!
Жазмыштан да озғанмын!
Жағаласқан жауыма,
Жауар бұлттай торландым.

Асфахани алдаспан –
Шар болаттай шорландым!
Шаңырағын шаққанмын,
Кәпір салған қорғанның!
Қағынан жеріп Рүстем,
Сатып кетті Сыпатай,
Соныңа ғана қорландым.
Азаттық таңын аңсаумен,
Сарғая күтіп солғанмын!

* * *

Қарашекпен қаптады,
Қара ордамды таптады.
Қасиетті Хан көлі,
Доңыздың болды батпағы.
Қанды балақ кәпірдің,
Талаусыз таңы атпады.
Қанаусыз күні батпады.
Тегіміз бір қырғызды,
Қазаққа қарсы шаптады.
Манаптардың мұң болды,
Кәпірлерге сатқаны!
Қарғы бауды таққаны!

* * *

Ақыл тұтып ағасын,
Төрге оздырып данасын,
Тоқ ұйықтатсам деп едім,
Бесіктегі баласын!
Өзіне берсем деп едім,
Кең сахара даласын!
Саумал шертсін деп едім,
Бес биенің сабасын.
Тоқтатсам-ақ деп едім,
Қырық пышақ таласын.

Тапсыншы деп тіледім,
Барша қазақ жарасым!

* * *

Ей, Нысанбай, абызым,
Қоңыр үнді қобызым.
Ботасыз інген боздампаз,
Қарашы зарды созуын!
Қоштасалық, хош енді.
Ілегрі тартсын көш енді.
Хан Кененің өксігін,
Боздаған күйге қос енді.
Қимай кетті дегейсің,
Көкшедей ғажап осы елді.

* * *

Аңсап өтті дегейсің,
Есіл мен Ертіс арасын.
Арманда өтте дегейсің,
Қосамын деп қоса алмай,
Бар қазақтың баласын.
Анадан туған данасын,
Данадай дара ағасын.
Ен жайламай кетті де,
Сахара шалқар даласын.
Жаза алмай жылап өтті де,
Жанға түскен жарасын!

* * *

Алдияр, Алла, жасаған,
Күнәміз көп пе жасаған.
Жауыма да бұғып кеп,
Тас атпап ем тасадан.

Жетпедім сертке, нетейін,
Қайғылы шермен өтейін.
Сергелдең болған мен сорлы,
Күйікке толы көкейім!
Туған елді тапсырдым,
Тақсыр Алла, өзіңе.
Сала көрме тым қатал,
Тас талқының тезіне.
Азаттық таңын бере көр.
Қаймана қазақ халқыма.
Билете көрме елімді,
Ерлердің ессіз езіне!

* * *

Жақсылармен кеңестім,
Теңеспеспен теңестім.
Соңынан ердім сабылып,
Арман деген елестің.
Өрінен ассам деп едім,
Абылай аспас белестің.
Қырда қырғыз, ойда орыс,
Он жыл бойы егестім.
Халқы үшін шәйіт Кенені,
Қазақтың ұлы демес кім?!

* * *

Осы да болды өкініш,
Жанған оттың өшкені,
Бастан бақтың көшкені.
Көкірегіме дерт толдың,
Ұмтылам деп мерт болдым,
Айға атылып көктегі.
Ал, Нысанбай, бақұл бол!
Бетке алып Көкшені,

Көтер енді өкшені.
Шайнауда кеткен бармағы,
Алдияр халқым, кеш мені!

* * *

Қош Нысанбай, қош енді,
Зарыңа бізді қос енді.
Халқы деп өлген ханыңды,
Таңда махшар тос енді!
Аумин!

Хан Кененің өсиеті

Немесе рухпен сырласу

Адамның басы – Алланың добы
Халық пәлсапасы.

Алдаспан-ажал көк желкеден төнгенде,
Сәулелі тірлік жалп етіп барып сөнгенде.
Тіл ұшында үйірілмей кетті иманым,
Асфахан қылыш кеудемнен басты бөлгенде!

Өлексе иттей сілейтіп салған таяққа,
Келтірмей тілді “Ағузу биллаһ!..” – аятқа,
Иілмей кеудем қалғанда қаққан қазықтай,
Алдияр басым домалап түсті аяққа!

Шапшыды қаным орданың шылап түндігін,
Мүсіркер дейсің қазама жылап кім бүгін.
Айырылған бастан мен болсам орным толар-ау,
Қазағым үшін бассыз қалған күн бүгін!

Басымды теуіп манаптар тұрды мақтанып,
Сеземін сыртта “жеңдік, - деп, - жауды” шат халық.
Көгендеп тізген сұлтандар жатты өкіріп,
Лапылдап жанған ошақта отқа қақталып.

Ендігі жерде қорғарсың әлде қорғама,
Ноқталы басым көнбеді түскен торға да.
Сүйінші алам ұлықтан деген бір манап,
Сақалдан сүйреп басымды салды дорбаға.

Жортуыл үшін деменіз ажал қайдан-ды,
Сайранды тірлік, андасам соңын ойран-ды.
Тәңірге ғана иілген мынау заңғар бас,
Апырау, қалай қанжығаға байланды.

Иімес көңіл кеудесі кеуік тұлыпқа,
Басымды әкеп сый етіп тартты ұлыққа.
“Қарақшы басы!” Қарқылдап күлген ол неме,
Апарып тықты сандықты қара құлыпқа.

Қорлығын жаудың қалайша ғана айтайын,
Терісін іреп, сыпырып алған лақтайын.
Басымды менің Өрімтөж¹ деген бір үйде,
Көрмеге қойды құбыжық бір заттайын.

Көреді келіп әйелі менен еркегі,
Тентектеу бала шекемді шұқып шертеді.
Үңіліп келіп, түңіліп кеткен жұрт қалың,
Қу баста қалған тәрізді дүйім ел кегі.

Патша да келді бунтарьдың басы қайда деп,
Сүйегі қалған қиырда жыра-сайда деп.
Сүйіншің деп беріпті манап пақырға,
Қарғыбау сыйды мойыныңа мықтап байла деп.

Қалғандай орнап әлемдегі бар қайғы,
Қаңқалы бастан заманның зары сарнайды.
Өксігін елдің өзімен бірге әкеткен,
Көрмеде тұрып, қуарып басым сарғайды.

Кеше гөр Алла! Кеше гөр жалғыз жасаған,
Тас атпап едім жауыма да тасадан.
Сұратып алған сұмдығы іште бір ұлық,
Шарап құяр басымнан тостақ жасаған.

¹ Өрімтөж - Эрмитаж.

Күн сайын құйып тостақпен шарап ішеді,
Сол шақта төнім аунақшып барып түседі.
Әлемді кезген азалы жаным аңырар,
Аруақ тербер бұл неткен нәмарт күш еді.

Кеудемде кетті күмбірі күйік сан арман,
Өшпесі мәлім сандалған мұңлы санамнан.
Қылдырық сүйек қылғыта жұтқан шараппен,
Өнешке барып қандауырдай қадалған.

Қақалды ұлық жарықшақ шыққан сүйектен,
Қарғады күнді басымды оған сый еткен.
Қаралы түннің түндігін түріп, қиырда,
Сарнады қобыз сардала мұңын күй еткен.

Біреуін салып болмай-ақ жатып табытқа,
Тағы бір ұлық жария етіп халыққа,
Қолына алды шарапсыз тостақ-басымды,
Айналсын деп күл салғыш күнсыз сауытқа.

Күн сайын ұлық тоғытып шылым шегеді,
Тұқылын қалған шекеме басып көреді.
Жібермес қарғыс жаһилдік жолды таңдасаң,
Шылымшыл ұлық түтінге улап өледі!

Ол дағы өтті, тостаған қалды иесіз,
Содан соң мынау тірлікті қалай сүйесіз.
Тостаған-басты табытқа тапсыр ұрпағым,
Онсыз рухым иесіз де киесіз!

Сезгендей бәрі қанқалы бастың қаһарын,
Дүрлікті көуір, қауесет жайлап шаһарын.
Тостаған-басты алып кеп тықты қуысқа,
Көбейтіп жиған қанқалы бастың қатарын.

Айрылған шақта ұят пен намыс, арыңнан,
Басыңа келіп ит екеш ит те сарыған.

Құтылам десең жер-бесікке бөлеңдер,
Көмүсіз қалған қаңқалы бастың зарынан.

Қайғылы бастан қаралы күндер көшкенді,
Қаралы көшпен қызықты шағым өшкенді.
Елім деп ерте атойлап атқа қонып ем,
Елеңдеп болмас келмеске кеткен көшке енді.

Ұят пен арың жарамай қалып әжетке,
Тірісін түгіл, өлісін салар өлекке,
Сататын бәрін, алатын бәрін сатып та,
Имансыз елден ибалы қылық дәме етпе!

Ақталды дейсің үміті кімнің жалғанда,
Жеткендер бар ма асуы биік арманға.
Жеткізем деп жеткізе алмай кетіп ем,
Азаттық таңын арманда, жұртым, арманда!

Арманды жолда азамат қанша зорыққан,
Зорыққан жерден өксігі бөлек зар ұққам.
Қайратымды қайрадым намыс-қайраққа,
Кезімде кейде тірліктен мүлде торыққан.

Дауылды шақта белінен сынар жас қайың,
Өксіген тұста жанардан тamar жас дәйім.
Мәңгілік рухым тыншуды білмей кезер-ау,
Қара жер қойны көмілмей қалған бастайын.

Ұранды ұрпақ арманды жолдан айныр ма,
Өткенге, жұртым, өкінбе де қайғырма.
Еңсеңді ешкім еzbесін десең ешқашан,
Бәсі биік басыңнан, елім, айрылма!

Бопай ханым

1

Анадан асыл туған Бопай ханым,
Ешкімнен көрмей өскен қоқай ханым.
Батар деп табаныма тас ұлтаны,
Кимеген аяғына шоқай ханым.

Алты ұлдың ортасында сылаңдаған,
Жасынан зерек көңіл сыр аңдаған.
Төкаппар тік мінезді, текті қыздың,
Назарын ешбір жігіт бұралмаған.

Жасынан үй күзетіп, бой бақпаған,
Мазалап небір қиял, ой қаптаған...
Ағасы Кене хандай күн кешсем деп,
Жанына жасындайын кек сақтаған.

Бопай қыз сабылғанда сағым қырдан,
Екпіні есті жанды жаңылдырған.
Жылқыдан өз таңдауын мінемін деп,
Асауды бұғалықтап бағындырған.

Ойнаған ат жалында бұла шақтан,
Түз қорып, саят құрып, аңды қаққан.
Жақ тартып, нйза қадап, сақпан сілтеп,
Қарына құрық іліп, жылқы баққан.

Жаратып не жүйрікті бәйге қосқан,,
Барымта, сырымтаның жолын тосқан.
Астына тоқым төсеп, ер жастанып,
Жататын рақат тауып қара қостан.

Көн торсық, мосы, шөйнек, қара бақыр,
Жеген дәм таңдайыңа балдай татыр.

Бопай қыз ат үстінен аумайтұғын,
Ақтүтек орнаса да заман ақыр.

Жылқымен бірге жусап, бірге өрген,
Табиғат талқысына төзіп, көнген.
Жаз жайлау ойын, тойдың ортасында,
Жамбыны сұр жебеге ілген мерген.

Жаман құл жайған малды баға алмаған,
Салақ құл ошақ отын жаға алмаған.
Ерке өскен еліктейін еркін Бопай,
Өзіне лайық жігіт таба алмаған.

Бұла өскен балғын қыздың үміті зор,
Көреді былайғыны қортық да қор.
Тәңірден тілек тілеп тұншығады,
Езіліп ет жүрегі бейне бір бор.

Орынбай Сүйіндіктің басты биі,
Арылмас мейманынан ордалы үйі.
Жанайдар қол бастаған жалғыз ұлы,
Тәңірдің Орекеңе тартқан сыйы.

Жалғыз деп Орекең де жабықпаған,
Етегім келте екен деп тарықпаған.
Көң тасыр көп жаманнан жасын-жалғыз,
Артық деп ұлдың орнын анықтаған.

Халқының хақтан басқа жоқ жақыны,
Жаратқан жебер болса тоқ тақымы.
Кененің ұранына үнін қосқан.
Жанайдар Сүйіндіктің бас батыры.

Кермиық атқан шақта таң да күліп,
Жанайдар көз қадады, құлақ түріп.

Бопайды көріп еді жылқы ішінде,
Жас батыр елең-алаң аңда жүріп.

Сол жолы екі ғашық сырласады,
Сырласып талай-талай қырды асады.
Төлеңгіт төременен тең емесін,
Сезінген екі жасты мұң басады.

Десе де дөтке қуат, үміт алда,
- Қолқа сал көрі қатты Қасым шалға.
Жан әке, жорға мінген жортарманым,
Керегі сұлтаныңа жан ба, мал ба?

Берейін Бопай үшін жанымды алсын,
Болмаса тігер тұяқ малымды алсын.
Кемітпес қараша деп біздің басты,
Тілегін ұлыңыздың қабыл алсын.

Жанайдар осы сөзбен тынып қалды,
Жүрегі алас ұрып күйіп, жанды.
Орынбай жалғызының жүгін артып,
Қасымның ордасына кіріп барды.

Жігіттің сыйласа да ғазиз басын,
Сұлтан да жасыра алмай айтты расын.
- Қараға қыз беруім қорлық болар,
Сүйекке таңба емес пе, - деді Қасым.

Сол шешім бар шешімнің басы болды,
Үзілген қыр гүліндей үміт солды.
Бопай қыз оңашада жасын төгіп,
Жанына Жанайдардың қайғы толды.

Жанайдар өз табының тектісі еді,
Қайтпайтын шар болаттай беттісі еді.

“Қара деп теңгермеді-ауі төре мұндар!”
Батырдың жүрегіне кек түседі.

Қасымның сөзі өктем, кәрі қатты,
Есігін махаббатың қатты жапты.
Қараша қолайына келмеген соң,
Ырғыздан өзіне тең құда тапты.

- Бай байға, сай сайыңа құяр деген,
Жан көкем, көз жасымды тияр деп ем.
Жанай-жан, қош есен бол көріспесек,
Құшаққа емес, табытқа сияр денем.

Бопай қыз осыны айтып аттанады,
Артында өсек-аяң ат қалады.
Жасындай жарқылдаған Жанайдардың,
Күн санап көтерілді бақ-талабы.

2

Ағылды Ресей тұстан қарашекпен,
Сорлы жұрт шерменделі қайғы шеккен.
Осы тұс хан Кененің қатуланып,
Тас түйін бекінгені ескі кекпен.

Жерімді жат жұрттыққа бермен деді,
Сөзіне ақ патшаның ермен деді.
Кеткенше жалғыз көуір Сары Арқадан,
Тыншулы тыныштықты көрмен деді.

Үш жүзге хабар салды Кенесары,
(Кенеге қай қазағың теңесе алды?!)
Бодандық бұғауынан құтылмаққа,
Билер мен батырлардан кеңес алды.

Сан тұстан батыр біткен құйылады,
Рухына ұлы Абылай сыйынады.
Сары сайтан Сары Арқанда сайрандаса,
Намысты ер қалай ғана тыылады.

Ұмытып Қасым шалға ескі кекті,
Жанайдар жүз жігітпен келіп жетті.
Алыт ұлын алға салған Бопай ханым,
Қасына еріп келді қалың шекті.

Ерлігі елге мәлім Бопай ханым,
Қалдырып ерін, елін, сан мың малын,
- Қасынан жан Көкемнің табылайың,
Жолыңа құрбан, - деді, - шыбын жаным.

От кешсең отқа түсем өзіңменен,
Жортармын жорық жолда төзімменен.
Туған ел, қайран жұртым не болар деп,
Ат үсті атой салып, көз ілмеп ем.

Жан Көке, бес жүз жігіт қосыным бар,
Қасымда қос қанатым - қос ұлым бар.
Қалғаны жақ тартуға жарамайды,
Деп келдім “қалың қолға қосылыңдар”.

Деп солай сөзін түйді Бопай ханым,
Тегуге тартынбастай қасық қанын.
Кене де қарындасын құшаққа алып,
- Хош келдің, - деді, - аяулы жалғыз жаным.

Көкшеден қалың қосын қозғалады,
Қол алды Кене мінген боз барады.
“Хош боп тұр қайран елім”, - деген жұрттың,
Сүйекті кеміреді боздағаны.

Төңсе де небір қатер хауіп алдан,
Сырт беріп кетсе дағы дүние жалған.
Тертені теріс тепкен ауылдарды,
Тартынбас батыр Бопай шауып алған.

Жау шебін талай шауып талқандаған,
Сан жеңдет ажал тапты талтандаған.
Қайырып қашқан жауды жылқыдайын,
Аттатпай алты адым арқандаған.

Қолында желкілдеген найзасы бар,
Қойнында жүзін қарар айнасы бар,
Ақ сауыт, күміс қалқан сұлтаншаның,
Жау шебін бұзып өтер айласы бар.

Тапсам деп Жанайдармен көңіл хошын,
Жықпаған Бопай ханым қара қосын.
Жас батыр күйіп-жанып құшқан шақта,
Сыбырлар Бопай сұлу: “сосын, сосын”.

Келтіріп келмес күннің қызық кебін,
Жапырып қиратқандай жаудың шебін.
Жанайдар бал құшақта балқып жатып,
Қайтарған Қасым шалда кеткен кегін.

Сан жорық артта қалды азабы мол,
Селдіреп селкеу тартты қаптаған қол.
Кезікті Кекілік тау кезеңіне,
Тұйыққа тірелгендей бұл қанды жол.

Көрмессің Наурызбайдай батыр мықты,
Сан тұстан қалың қолды бұзып шықты.
Науанды ала алмаған қалың қырғыз,
Тұлпарын Ақауыздай атып жықты.

Ақауыз текті тұлпар түлігі еді,
Науандай ерге лайық күлік еді.
Оқ қағар нақ тұлпарын құлатпаса,
Сұм сыншы алдырмасын біліп еді.

Аты жоқ Науан батыр жаяулайды,
Қимылы күш сарқылып баяулайды.
Қаптаған қоқи қырғыз қамағанда,
Батырдың басқа түсті қаяу-қайғы.

Қалың қол шіл қиындай шашылады,
Сан сарбаз аттан түсіп, бас ұрады.
Қан құсқан қазақтардың күші кеміп,
Дабылы барып-барып басылады.

Хан Кене, есіл Науан қолды болды,
Тәңірім қолдамады осы жолды.
Бопайдың жау шебінен өте алмаған,
Етегі еңіреумен жасқа толды.

Ұмтылды жаудың шебін жарамын деп,
Көкемді құтқарып-ақ аламын деп.
Маңдайы тасқа тиген қайран Бопай,
Егілді елге қалай барамын деп.

Жау күші қазақтарды басып кетті,
Сан сарбаз бас сауғалап қашып кетті.
Алатау, Қаратауды күңіrentіп,
Жетім көш Сары- Арқаға асып кетті.

Саяқтай сандалмада жоқ тұрағы,
Бопай да Ырғыз тұсқа бет бұрады.
Ақ шашты өзін ана қайран Бопай,
Төркіндеп Көкшетауға кеп тұрады.

Бұл жерде Абылайдың жұрты қалған,
Қасымның қара саба-құты қалған.
Өзінің ізі жатыр шаң оранып,
Асықтан сан жігітті ұтып алған.

Суалған Ханның көлі балдыр басқан,
Қара орман қара қайғы құшақ ашқан.
Оқжетпес күніренеді, күрсінеді,
Жас төгіп қақырардай қара тастан.

Әр тұсқа Бопай ханым үңіледі,
Кенеусіз өткен күннен түңіледі.
Жастық шақ, қырмызы кез еске түссе,
Бос кемік бордан бетер үгіледі.

Дариғой, уақыт неткен қатал еді,
Тікендей теріскейден соққан желі.
Барады жуып-шайып барлығын да
Дәуірдің буырқана аққан селі.

Көшеді не бір дәурен ғазиз бастан,
Қайғысы қуанышпен араласқан.
Еңсеңді езе түсер ауырлықпен,
Барады аласарып қаралы аспан.

Анадан асып туған, асыл туған,
Ерлерше ерте елендеп, белін буған.
Қоштасқан Көкшесімен қарт Бопайдың,
Ащы жас әжім-әжім бетін жуған.

3

Елінің ар-намысын қорғаған қыз,
Сәлемін келер күнге жолдаған қыз.

Өзіндей өр тұлғасын өріп берер,
Өкініш - біз қасында болмағанбыз.

Тілегін туған елге арнаған қыз,
Қиялмен сан қияны шарлаған қыз.
Кенедей алып туған ағасының,
Арманын жорық жолда жалғаған қыз.

Бәйгеге ғазиз басын байлаған қыз,
Семсердей серт үстінде таймаған қыз.
Жаулардың бірін байлап, бірін матап,
Алға сап отар-отар айдаған қыз.

Қарына күміс қалқан байлаған қыз,
Жеңісін ат үстінде тойлаған қыз.
Байлығын, барлығын да тәрік етіп,
Ту алып оттан бетер жайнаған қыз.

Халқы үшін жасын болып ойнаған қыз,
Ойларға небір терең бойлаған қыз.
Өмірде өзіне тең жар таба алмай,
Бармағын өкінішпен шайнағын қыз.

Алты ұлын алты арысқа қондырған қыз,
Өмірін алты алаштан оздырған қыз.
Жарым жол арманынан адасып қап,
Шарқ ұрып, барып-барып болдырған қыз.

Қанатын көк түйғындай қомдаған қыз,
Сұңқардай зау биікке самғаған қыз.
Айрылып асыл туған ардағынан,
Аһ ұрып, сар далада сорлаған қыз.

Бір кезде басқа бақыт орнаған қыз,
Ерлікті елден ерек қолдаған қыз.
Алысқа сапар тартқан ақ тілегі,
Мерт болып, басын қайғы торлаған қыз.

Есте жоқ ерлер ісін қозғағанбыз,
Қарт тарих шертер кебін болжағанбыз.

Айбыны батырлардың ұрпаққа үлгі,
Ой тербеп, қалам жебеп қолдағанбыз.
Көңілдің көксеуіндей Бопай қызды,
Біз пақыр осылайша толғағанбыз.

Ақауыз аттың ажалы

1

Ер Науан қырық жігітпен тігіп шатыр,
Ерулеп Құсмұрынды әлі жатыр.
Алаңдап Ағыбайды күткен сайын,
Ішкен бал таңдайына кермек татыр.

“Апырау, Ақке қайда, айдан асты,
Күтем деп жігіттердің құты қашты.
Өр Алтай өрең биік асамын деп,
Қор етіп қалдырмасын ғазиз басты”, -

Деген ой Наурызбайды мазалайды
Өзді-өзін “жібердім” деп жазалайды.
Күн жылжып өткен сайын тағаты жоқ,
Ойлайды қаза жайлы, аза жайлы.

Үзіліп кетсе дағы есіл үміт,
Жан сырын ешкімге де қалмас бүгіп,
Ер Науан өкінеді әлсін-әлі,
Қасына қоспадым деп бірер жігіт.

Алтайдың етегінде қалың найман,
Бошан бай сол найманда қанат жайған.
Аты бар Ақауыздай асыл текті,
Беймәлім шықты дерлік тегі қайдан.

Сол тұлпар бөйге жолда талай шапқан,
Бошан да мәпелеумен үкі таққан.
Ғұмыры ат жалында өткен қазақ,
Ат үстін кем көрмеген алтын тақтан.

Ағыбай босқа тірлік кешті деме,
Ақауыз аттың жайын естігенде,
- Тұлпарды Науанжанға тарту етем, -
деді де жолға шықты іле демде.

Жігіттің болмаған соң сұрыптары,
Асаудай ала қашқан құрықтағы.
Өзім-ақ алып қайтам деген жоқпа,
Ақжолтай Ағыбай ер шұбыртпалы.

Батырдың қамшыласа бақ талабы,
Қамданған жолдан қалай шет қалады.
Айтқан сөз - атылған оқ, атқа қонып,
Ағыбай Алтай тауын бетке алады.

Кеткендей ата жауға өшпес кегі,
Ұлғайып ер Науанның нала-шері.
Жол тосып жатыр қосын тұяқ қақпай,
Өтсе де бір жарым-ай содан бері.

Талабы жас батырдың көкке өрлеген,
Өзілін құрдастырдың кек көрмеген.
Қамқоры қырық жігіттің Ағыбайды,
Ер Науан Кене ханнан шет көрмеген.

Шығады қыр басына дүрбі салып,
Қиырға қадалады көзі талып.

Шамасы бір жарым-ай өткен шақта,
Жанары бір қараны қалды шалып.

Қайтпаған берік-бекем берген серттен,
Ат арып, ұзақ жолда азап шеккен,
Тұлпарды Ақауыздай жетекке алып,
Беті екен Ағыбайдың келіп жеткен.

Тұрпаты Ақауыздың бөлек, басқа,
Мақпал түк, жібек жалды, қара қасқа.
Кең қолтық, биік шоқтық, апай төсті,
Төңірі сый еткендей Науан жасқа.

Кең танау, таспа бауыр, белі қақпан,
Шар тұяқ болат қашау талғап шапқан.
Қанаттай қос қабырға артық біткен,
Қу басты маңдайына жұлдыз таққан.

Шашасы шаң сыпырмас биік біткен,
Қос жанар төңкерілген тостақ түптен.
Қыл сағақ, бөкен қабақ, салпы ерін,
Түліктің нағыз өзі көптен күткен.

Деген көп топтан торай сыбға алам,
Жігіт пе жауда күшін сынамаған.
Жасындай жарқылдаған Науан ердің,
Сан тұлпар тақымына шыдамаған.

Қалдырып қанды жолда талай құрбан,
Хан Кене он жыл бойы жорық қылған.
Нар кескен зұлфықардай Науан батыр,
Зар кешкен сан тұлпарды зорықтырған.

Ақауыз жаудың шебін талай бұзған,
Қарғыған жырады сай, терең құздан.
Ер Науан сенуші еді тұлпарына,
Айқасқа кіріп кетсе оттай қызған.

Сан ерді Күлдірмамай¹ атып жыққан
Кезі жоқ ер Науанның қорқып, бүкқан.
Қажымас қайраты мол қайран тұлпар,
Иесін талай тордан алып шыққан.

(Науанға қай қазағың тең келіпті,
Ақауыз сан тәсілді меңгеріпті.
Ер Науан текті түлік арқасында,
Артына талай жауын өңгеріпті.

Дұшпанға оңды-солды найза сұққан,
Наурызбай жаудың шебін бұзып шыққан.
Қалдырмас жау қолында, жануарым,
Науанның сырын сезіп, жанын ұққан.

II

Қартбұқа – қырғыздардың данагөйі,
Көріпкел, кемелді ақыл, терең ойы.
Түсіпті құмалағына бір күндері,
Науандай алдырмаған ердің сойы.

- Күйдірмес таңдырыңның қызыл шоғы,
Дарымас күлдірмамай атқан оғы, -
Депті қарт құмалаққа көп қадалып, -
Қырғызда ұл тумаған жеңер оны.

Дақ туған анасынан Науан батыр,
Түссе де тізе бүкпес заман ақыр.
Басында жүрегінің мүйізі бар,
Қырғыздың жігіті жоқ оған татыр.

Анадан оқ қағарын алып туған,
Жүрегін қызыл шоққа малып туған.

¹ Күлдірмамай - сирақты, пілтелі қара мылтық.

Жолынан өлім үркіп, ажал қашқан,
Қаңтарда қағанағын жарып туған.

Тең келмес жекпе-жекте оған ешкім,
Тал бойдан таба алмас ешкім еш мін.
Қажымас қайраты бар қара нардай,
Сыр бермес ұрысса да бір бес күн.

Ақылдың айдынындай қарыс мандай,
Мінезі қанды қақпан қарысқандай.
Тұрады айбаттанып, қайраттанып,
Ажалға қарсы атылар арыстандай.

Астында тұлпары бар ала бөтен,
Жел қанат сайгүлік ол дала мекен.
Науанның қалқанындай қазанаты,
Қорғайды келсе дағы ажал төтен.

Десекте бізге күнә жылатулар,
Ұрыста ебін тауып сұлату бар.
Батырды алам десең ең алдымен,
Тұлпарды астындағы құлатыңдар.

Жалғыздың арты тақ та, алды тақыр,
Ол үшін бар тірлігің қара бақыр, -
Деді де өкінішпен қалды отырып,
Науанға өлім кескен сорлы пақыр.

III

Майданға шықты Науан-нар кескенім,
Ұмытып кеше ғана от кешкенім,
Есіне алмайтындай қайран батыр,
Өңірін шекпенінің шоқ тескенім.

Жекпе-жек! Жекпе-жек! деп емінеді,
Тұлпарын қос өкпеден тебінеді.

Жалт беріп шалт ұрғанда қарсыластың
Аузынан қара қаны төгіледі.

Осы сөт кетті қызып қанды майдан,
Ер Науан жау шебіне салды ойран.
Қалың қол жарға соққан толқындайын,
Шегінді қайраттыға болмай қайран.

Сұм ажал сұғы қатты зерін төккен,
Тасада күлдірмамай жалын сепкен.
Тұлпарды тар қолтықтан толғай атып,
Құлатты қорғасын оқ балқып жеткен.

Төлкегі дағдырыңның неткен күшті,
Бақ құсы ғазиз бастан зарлай ұшты.
“Мен неге өлмедім деп сенен бұрын!”
Ер Науан Ақауыздың басын құшты.

Ажалдың осы болды алжасқаны,
Ұрыс сап, қарсы шауып, қаржаспады.
Қимылсыз тұрып қалған Науан ердің,
Қолынан түсіп кетті алдаспаны.

Наурызбай бар қазақтың төтен ері,
Айқасып өлсе армансыз өтер еді.
Жабылып жан-жағынан қырық қырғыз,
Найзаға түйреп алып көтереді.

Соңына таялғанда осы бір кеп,
Санамды қарып өтті күйік бір леп!
Ер Науан көзін жұмды ақтық рет:
- Сендерден найза бойы биікпін, - деп.

Ақауыз Науан ердің серігі еді,
Серікке ер Науан да сеніп еді.
Жасындай жарқылдаған қайран сабаз,
Қаймықпай қалың топқа еніп еді.

Айта алсаң жетпіс өрім жыр осында
Шерте алсаң тұңғыық бір сыр осында.
Дариғай, қалды тұлпар мәңгілікке,
Қырғыздың белгісіз бір жырасында.

Қамықпа, жетер енді, тоқта жаным,
Сүйемін ер қанатты - жылқы малын.
Жырымның мәні де сол, әні де сол,
Тұлпарын бар қазақтың жоқтағаным!

Азамат

60 деген асқардың
Асуына жеттің бе?
Қиын-қыстау жолдардан
Қиналмай-ақ өттің бе?
Елім деген ұл едің,
Маңдай терді төктің бе?
Тайғанақ тұста тас табан -
Төзімінді жектің бе?

Абылайдың ұрпағы, Республиканың
енбек сіңірген дәрігері, “Құрмет” орденінің
иегері Қайырлы Хамзеұлы Құрмановқа.
Автор.

1. Шабыт шақыру

Шабыттың мініп тарланын,
Қиялым қайда бармадың.
Толғадың тірлік толқынын,
Жырладың өмір жалғанын.

Шабыттың мініп тұлпарын,
Қиядан қия шырқадың.
Толғадың тоқсан тірліктің,
Өзіңе мәлім іңкөрін.

Шабыттың мініп тұлпарын,
Қиядан қия шүйгідің.
Толғауы тоқсан тірлікте,
Сүйдің бе сұлу сүйрігін.

Шабыттың ерттеп еренін,
Толтырып кемел кемерін,

Бойдағы жырдың жылуын,
Бәріңе бөліп беремін.

Ширатып шабыт шабысын,
Лаулатып отты намысын,
Жырлайын бүгін бір оқшау,
Көкшенің асыл арысын!

Айналып кеткен сағымға,
Күндерді өткен сағын да,
Жырымды – шертер сырымды,
Қабылда, достым, қабылда!

II

Жігіттік дәурен тұрағы,
Қол бұлғап жиі тұрады.
Азамат аз ба біздерде,
Алаштың болар ұраны.

Солардың бірі Қайрекем,
Бес қаруы сайлы екен.
Қырандай самғап келеді,
Құшағыңды жай мекен!

Қызықты думан жәй қалып,
Тұғырға қонсын жайланып.
Кетпесін құлап бірақта,
Мақтаудан басы айналып.

Қайреке, мықты, мығымсың,
Шешімің шапшаң, шұғылсың.
Біз білгенмен, басқа жұрт,
Қәдіріңді ұғынсын!

Ұғынсын да қуансын,
Жанардың нұрын суарсын.

Тектіден шыққан тентек ең,
Өзің де сирек туарсың.

Бітімі бөлек марқасқа,
Айналып кеткен алмасқа.
Ағаға арнар сөз бөлек,
Шырқатып салар ән басқа.

Қиялы ұшқыр қанатты,
Қамтығын қиыр тарапты.
Алдыңды орап ақылы,
Аузына көпті қаратты.

Мінезі қылыш жүзіндей,
Қуаты батпан гүрзідей.
Абылай тартқан соқпақпен,
Келеді қоры үзілмей.

Қылығы өткір қияктай,
Желісі жіті құр аттай.
Көзіме жылы көрінер,
Асылдан қалған тұяқтай.
Тұрпаты бөлек – нар қасқа,
Қылығы қилы әр басқа.
Қабырғам күйреп кетті де,
Түсіп бір кетсең жамбасқа.

Еңсеріп салмақ құлаған
Кезі жоқ, емен бұл ағам.
Тентектеу тарпаң мінезге,
Мөрәш жеңгем ғана шыдаған!

Намысты қолдан бермеген,
Ел үшін маңдай терлеген.
Аға едің асу тұстарда,
Еңсеріп жүкті ерлеген.

Мындардың тілін таба алған,
Мөртебе тұстан баға алған,
Баянды ғұмыр барында,
Шыға да берсін бақ алдан.

Жасай бер, жаса, өз ағам,
Кемдігің жоқ бағадан.
Президенттің өзі орденді,
Өңіріне өкеп қадаған!

Батырлар мінген қазанат,
Шайқаста бауыр жазалат.
Өзіңсің десем артық па,
Көкшеге керек азамат!

Бас тағы қамшы намысқа,
Бәйгелі жолда қалыспа.
Қуанып біздер тұралық,
Тарта бер, аға, алысқа!

III

Алпысқа келген нар ағам,
Бурадай бауры жараған.
Береке, ырыс сарқылмас,
Қордалы қара сабадан.

Алпысқа келген арысым,
Ширақ та жіті шабысың.
Алқалы топтың алдында,
Бермедің елдің намысын.

Алпысқа келген түлегім,
Ақ алмас жүзді түренім.

Жақсылық десе жарқылдап,
Жөргек қып жайды жүрегін.

Алпысқа келген өз ағам,
Кемдігің жоқ бағадан.
Кіндікті тұста желбірет,
Абылай туын қадаған.

Алымды туған жасынан,
Асырмас сөзді басынан.
Шақпақ шаққан шар болат,
Көкшенің кесек тасынан.

Ақ берен сауыт кигендей,
Жауына шабар именбей.
Сексен қол жатыр сыңғырлап,
Сексен қыз келіп сүйгендей.

Қымбат қой Көкше әр төбең,
Арналар оған мәрт өлең.
Оқжетпес тектес, беу аға,
Биіктей берсін мәртебең!

Қабыл боп сөзі батаның,
Шарықтай берсін атағың.
Мінгізген атым бұл жырым –
Иыққа жапқан шапаным!

II Бөлім

Драмалар,
әңгімелер

Хан Кененің қазасы

тарихи трагедиялық драма

Қатысушылар:

1. Хан Кене - қазақтың соңғы күрескер ханы.
2. Наурызбай - Кенеханның інісі, батыр.
3. Ағыбай - батыр.
4. Нысанбай - жырау.
5. Кәрібоз - қырғыздың манабы.

Бірінші көрініс

Айдала, құла түз. Өр жерде ошарыла, ұйлыға отырысқан, сұлап жата қалысқан жорықшылар. Бәрі қансыраған, қажыған. Қоңыр төбеде найзасына сүйеніп күзет тұр. Бұлар кешегі қырғызбен соғыстан сытылып шыққан Кенехан қосынының жұрнағы.

Беріректе от басында екі адам отыр. Бірі үстінде жағасы жыртық сауыт, белінде сапысы бар Ағыбай батыр да, екіншісі жәңіл желең жамылған Нысанбай жырау. Екеуі де ауыр ой, терең күйзелісте. Сәлден соң Ағыбай сілкініп, сөйлеп кетеді.

Ағыбай:

Ей, Нысанбай, қарт абыз,
Толғашы, толға жырыңды.
Сахара жайлау, сар дала
Егілсін естіп мұңыңды.
Мұң менен қоса сырыңды.
Мен бір жортқан көк бөрі,
Алдырдым ұя-жатақты,
Кекілік тауда қалдырдым,
Арман, Абырой, Атақты!
Қалдырдым қалқан қаруым –
Қалың қол қайсар жасақты!
Бастан ауып бағымыз,

Боялды қанға таңымыз.
Еңірген ел анау,
Иесіз қалып тағымыз!
Көп қырғызға қор болды,
Тұтқынға түсіп ханымыз.
Кене ханнан айрылып,
Мүшкіл болды халіміз!
Қағынан безген құландай,
Бетпақ шөлге қамалған,
Шығар-шықпас жанымыз!
Қосылып жауға қандасым,
Тасада тұрып тас атты,
Ат көтінен сыпырып,
Қанды көбік асатты.
Науанжаннан айрылып,
Шыққыр көзден жас ақты.
Ақауыз атқа оқ тиіп,
Науанжан жаяу қалғанда,
Жете алмай желкем қиялып,
Есімнен мүлде танғанда.
Лағнет айтып жалғанға,
Отырмын міне арманда.
Жанымда жара жазылмас,
Өзіммен кетер жалғанда.
Кетер-ау сірә, бақиға,
Серейтіп көрге салғанда!

(Батыр ауыр күрсініп барып, үнсіз қалады. Нысанбай қобызынан мұңлы бір сарын төгіп, егілте толғайды).

Нысанбай:

Ей Алла, ей Алла!
Нақ мұсылман пенденің,
Хақ тағала панасы.
Артымда - қырғыз,
Алдымда қазақ даласы.
Шерменде күйді шертер-ау,

Шерлі көңіл наласы.
Күйігім – Кене тұтқында,
Жұртының алтын жағасы,
Даламның дарақ панасы.
Алдаспан сынып сағадан,
Тұлпардың тозды тағасы.
Сетінеп сауыт шығыры,
Жыртылды тонның жағасы.
Қанына қазақ қақалды,
Аспара, Талас сағасы.
Шерменде болып шегіндік,
Жауына келмей шамасы.
Иесіз қалған елімнің,
Кеміді сүйтіп бағасы.
Орға апарып құлатты,
Ағайынның аласы,
Иттен бетер таласы.
Еңірет күнің ілгері,
Ей қазақтың баласы!
Қолдамады бұл жолды,
Абылайдай бабасы.
Жаныма батты бәрінен,
Кәрібоздың тобасы!

Ағыбай (қатуланып).
Кәрібоз дедің, Нысаным,
Басы болды емес пе,
Біздегі барлық құсаның.
Қолға түскен кезінде,
Ат көтіне салсақ ет,
Қақшаңдаған неменің,
Басын қағып алсақ ет.
Тоқымын тіліп, талқаңдап,
Ерін отқа жақсақ ет.
Тұтқынға алып Кенені,
Бар қазақты жүдетті.

Науанжанды кісендеп,
Қайғымызды үдетті.
Айбарлымды құл етті,
Айдарлымды күң етті.
Ағарып атқан таңымды,
Тас қараңғы түн етті.
Ақсарыбас шалсам да
Бермеді құдай тілекті,
Бермеді құдай тілекті!
(Күрсініп барып тынады).

Нысанбай:

Алдымда жатыр далиып,
Қазақтың Сары Арқасы.
Тұтылып қалды қырғызға,
Жігіттің небір марқасы,
Сұлудың небір қалқасы.
Өрт күйіктен кепкендей,
Нысанбайдың аңқасы.
Қосылып қара қобызға,
Боздаған зарым тарқашы.
Абылай аспас асудан,
Асамыз деп сүріндік,
Қарсыдан соққан дауылдан,
Ат көтіне сырылдық.
Туырлықты көп қазақ,
Жырым-жырым жырылдық.
Найза тіреп дұшпанға,
Аш күзендей бүгілдік,
Сауырлап қанға жүгіндік.
Сыпатай, Рүстем сатқан соң,
Ғазиз жаннан түңілдік.
Өлейін десең жан төтті,
Кірейін десең көр қатты.
Қоқи қырғыз қорлығы,
Шымбайыма тым батты.

Ағыбай:

Біз Арқада жүргенде,
Қыран құстай самғадық.
Самғаудан бір талмадық.
Сол Арқадан кеткен соң,
Тайып кетті бағымыз,
Терістен атты таңымыз.
Кескілесіп қырғызбен,
Су боп ақты қанымыз.
Шығар болды жанымыз.
Алатаудан асқан соң,
Ауыр тартты халіміз.
Сонау асыл Арқадан,
Неге де көштік жосылып,
Бетпақ шөлде сандалған,
Сайғақтарға қосылып?

Нысанбай:

Адыра қалған Арқаны,
Көуір кеулеп алыпты.
Шұратты жерді шимайлап,
Қала, қыстақ салыпты.
Босағанды шапқылап,
Керегенді жағыпты.
Ойран салған сұм көуір,
Шаңырағыңды шағыпты.
Ат тұяғын тарылтты,
Мойынға салды қамытты.
Желдей еркін қазақтың,
Сөйтіп те көңілі налыпты.
Ен жайлауға ендеген,
Доңызды тұстан мал үрікті.
Ата жұртын жау алған,
Көріп пе ең мына жалғанда,
Біздей де сорлы ғаріпті?!

Ағыбай: (Күңіреніп).
Ноқта қосақ Науанмен,
Неге де бірге өлмедім.
Уа, Нысанбай, қарт абыз,
Ақиретсіз, аятсыз
Бірге неге көмбедің?
“Ақке!” деген дауысы,
Құлағымнан кетер ме.
Азалы үні қалқамның
Ақирет күнге жетер ме?

Нысанбай: (Толғанып).
Көтерген тағдыр талқысын,
Опат болған халқы үшін,
Кене хан мен Науанның,
Пейіште нұры шалқысын.
Хан Кенеден айрылып,
Кетсе дағы сәніміз.
Шіл боғындай тоз болып,
Кетсе дағы мәніміз.
Таңда махшар болғанда,
Кене ханның қасынан
Табылайық бәріміз!
Әмин!

Ағыбай: (Қолын жазып, бетін сипайды).
Айтқаның келсін, абызым!
Қолындағы қобыздың
Айтары ауыр, сазы - мұң!
Сыймай сары Арақаға,
Күнін кештік, қайтейін,
Жапанды кезген тазының!

Нысанбай:
Артта – қырғыз,
Алда - орыс.

Адыра қалып көп қоныс,
Сойыл тиген бөрідей,
Ата жұрттан безіндік.
Зілмауыр батпан тағдырдың,
Тақсіретін сезіндік.
Түнделетіп кетелік,
Межелі тұсқа жетелік.
Ажалың жетпей өлім жоқ,
Өткелектен өтелік,
Біздей саяқ сайғаққа,
Жалт бұрылған жалған не?
Ата жұртта жан берсек,
Одан өткен арман не?!

Ағыбай:

Аттаналық, абызым,
Байлауда қалды қазығым.
Көкшетауға жөнеп бер,
Алдыңда Арқа жазығың.
Шұраты жоқ шаңдатқан,
Топырағын қандатқан,
Ақадыр деген ата жұрт,
Өзінде талай дәм татқан,
Шұбаты қаймақ бал қатқан.
Шұбыртпалы ұраным,
Сонда болар тұрағым.
Елім азат болсын деп,
Басына бақыт қонсын деп,
Ат жалынан түспедім.
Өрісі малға толсын деп,
Көшіп еркін қонсын деп,
Атысқанмен алыстым,
Алысқанмен шабыстым.
Намыс болса жүректе,
Елдің қамын жерсіңдер.
Бірлік болса басыңда,

Жатпен иық теңсіндер.
Еңселі тұста езілмес,
Еркіндік алсаң елсіндер.
Осының бәрін армандап,
Ағыбай өтті дерсіндер!

Нысанбай:

Бетпақты шөлден өтейін,
Кенеханның арманын,
Арқаға алып жетейін.
Оқжетпес шоқы, Көкшеге,
Ұлынан тағзым етейін.
Ұлытауға жол бойы,
Сәлемдесіп кетейін.
Науанжанның қазасын,
Жеткізе алса көкейім,
Ақжолтайлы Ағыбай,
Жаспен жумай нетейін.
Хош болып тұр қарағым,
Жорықты жолда жарадың.
Қолыңнан түсіп көрмеген,
Ақ алмасты жарағың.
Аянып қалмай жаныңды,
Жауыңа найза қададың.
Қиырда қалған қазақтың,
Қайғысын алып барамын.

Ағыбай:

Бақұл бол, ұлы жырауым,
Келтірдің күйдің бұрауын.
Шет жайлаған мені де
Дұғаңыздан тастама
Сізден соңғы сұрауым!

(Екеуі төс қағыстырып қоштасады).

Екінші көрініс

Киіз үйдің сахнаға қараған жарты бөлігі ашық. Қос бүйірінде қарулы күзет. Төрде шөге түсіп тұтқындағы Хан Кене отыр. Иығында жалаң шекпен. Өзі терең ой үстінде басын төмен салған қалпынан селт етер емес. Анандай жерде қырғыздың манабы Кәрібоз тұр.

Босадағы күзетке қарап Кәрібоз тіл қатады.

Кәрібоз:

Көп асқанға бір тосқан!

Ха-ха-ха!

Қарт емен де бір құлайды,

Сұлтаның да бір сұлайды.

Тым шалқақтап кетіп еді,

Ұмытып көктегі бір Құдайды.

Кіргіз үйге

Тентек, телі Наурызбайды!

Хан Кене: (Селк етіп, басын көтеріп алады).

Не дедің, Кәрібоз!

Науан да қолды болып па?!

Кәрібоз: (ызбарлы мысқылмен).

Болған!

Болған, хан Кене!

Тұтқындап алдық інінді,

Батырдық сөйтіп күнінді!

(Қос қапталдағы күзетшілерді кейін серпіп жіберіп, баса көктей екпіндеп Наурызбай кіреді).

Наурызбай:

Оттапсың, Кәрібоз!

Ажалдан Науан қорқа ма?

Өзім келдім ортаңа!

Хан Кене:

Бекер болды Науаным.

Қиястау кетті табаның,
Арандалғаның неткенің,
Ісін істеп баланың.

Наурызбай:

Жан Көке, мені жазғырма.
Адамдық жолдан аздырма.
Үстара кірер түсіне,
Айна тақыр таздың да!
Қисық біткен бұтақ ем,
Сол қылықтан жаздым ба!
Тастап қалай кетейін,
Өзіңді жаудың қолына.
Жан Көке, мені жазғырма!

Хан Кене:

Асып бір туған ардағым,
Қанатты тұлпар тарланым.
Қосаққа неге қосылдың,
Шайнауда кетті-ау бармағым!
Енді қалай көтерем,
Тас керең тағдыр салмағын.
Тайып та кетті-ау табаның,
Тағасы тозған тарланым!
Қадалды жанды жеріме,
Кәрібоз, салған қармағың!

Кәрібоз: (мысқылдап).

Тентек бұқа күл шашар,
Ойнақтаған от басар.
Ха-ха-ха!

Наурызбай:

Табалама, өй қырғыз,
Жамаулы жаным жаралы,
Ханзада басым қаралы.

Захар жайлап барады,
Сандалған сарсу сананы.
Елірме, қырғыз, елірме,
Теңедің тентек, теліге.
Табалау қатын кәсібі.
Табалар осы жерің бе?
Өзім келдім ордаңа,
Қорқытарың өлім бе!
Ноқталы басқа бір өлім,
Кірейін өзім көріңе!

Кәрібоз:

Пай, пай, Науан, өктейсің,
Артық кетсем сөкпейсің.
Тізелеп тұрып алдымда,
Несіне маған шөк дейсің.
Билерімді өлтірдің,
Мақалай етіп сүйегін.
Құдайдың ұлы болсаң да,
Сені қалай сүйемін!
Келсең да патша қасынан,
Басымды қалай иемін.
Көп асқанға бір тосқан,
Келді енді кезегім.
Найзаға басың қадалып,
Боқтықта қалар тезегің!

Хан Кене:

Жә, Кәрібоз, кәрленбе,
Тиді деп билік бөлденбе!
Қолыңда шыбын жанымыз,
Мойныңда қасық қанымыз.
Алауыз қазақ адасып,
Ауыр тартты халіміз.
Арқардай аудық Арқадан,
Былғады доңыз шалғынды.

Жататұғын шалқадан,
Ұлытау, Көкше арасын,
Көре алмаспын қайтадан.
Қоса алмадым қатарға,
Жұртым қалды жапанда,
Енді қалай жай табам?!

Наурызбай: (Кәрібозға қарап).
Орыспенен отастың,
Қоқанменен матастың.
Теріс теуіп қазақты,
Кәрібоз, қатты шатастың.
Қадірін білмей жақынның,
Сөлкебайға сатылдың.
Бөйге тігіп басыма,
Сатылды қырғыз, шатылды!

Кәрібоз:
Жауыммен қалай қабысам,
Төремен қалай табысам?
Алысқың келді. Алысам!
Шабысқың келді. Шабысам!
Не қылмадың біздерге,
Қыл бұраудай қарысам!
Кердең кеткен ей, Кене,
Дұшпаныңмын - танысаң!
Бітіспей кеткен кегім бар,
Қаныңа қан,
Жаныңа жан алысам!

Хан Кене:
Айтарыңды білгенмін,
Қоқи қырғыз сөзіңді.
Қолға түскен кезінде,
Ойсам етті көзіңді,
Келтірсем етті тезіңді.

Сорлы қазақ шатылды,
Бірікпей басты қатырды.
Рүстем кетті сытылып,
Ұмытып шыққан жатырды.
Қоңырқұлжа, Тұрлыбек,
Ыбырай, Ерден, Шалғынбай,
Қарғыбауға сатылды!
Деп едім қырда қырғызда.
Бауырға тартып елдесем.
Ата жауым ақ патша,
Беттесем де белдесем.
Сөйтіп те бір орыспен,
Тереземді тендесем!
Көкшетаудан көшірді,
Қала салып әр тұстан.
Қарашекпен есірді.
Абылай қонған орданы,
Ойрандады, өшірді.
Ұлытау бойын шаң қылды,
Көкшенің басын лаң қылды.
Шұратты жерді тартып ап,
Есіктің алдын қан қылды,
Еркіндіктен айырып,
Киіз үйлі қазақтың,
Қара басын даң қылды!

Кәрібоз:

Жалған сөйлеп хан Кене,
Ақылыңнан алжаспа!
(Сөзге араласа кетеді).

Наурызбай:

Ұлтарақ етіп тілінді,
Кесіп тұрып алармет!
Отыз екі тісінді,
Артыңа апарып қағармет!

Хан басымен жан Көкем,
Жалған сөйлеп нетеді.
Қызыл тілі қынапсыз,
Кесілген баспен кетеді.
(Хан Кенеге қарап).
Мұндай итке жетесіз,
Сөз шығындап нетесіз.

Хан Кене:

Мойныма төніп тұрғанда,
Қолыңдағы алдаспан.
Кәрібозым сене алсаң,
Арам сөйлеп адаспан!
Жұмсасам елші еліңе,
Елдескенім емес пе?
Татулыққа шақырсам,
Селбескенім емес пе?
Айтқаныма көнбедің.
Өректің, өрледің.
Сырық сілтеп сыртымнан,
Жылқыма маза бермедің.
Тортөбелді ұрладың,
Хан басымды қорладың.

Кәрібоз:

Зордан шығып істерің,
Тайғақ жолда күштедің.
Енді міне, зауал шақ,
Бармағыңды тістедің.
Жауар бұлттай торладың,
Аяшымды зорладың.
Талқан етіп тамымды,
Аруағымды қорладың.

Наурызбай:

Елшімізді қамадың,

Жылқымызды таладың,
Елдеспегің жоқ қырғыз,
Теріс неге қарадың,
Хан Кенені қорладың,
Бір тілекте болмадың,
Қашып кетті қаншықтай,
Хансымағың Орманың!
Енді несін кейісің,
Дұшпаныңа телісің.
Түбіміз бір туыс ек,
Неге бізден жерісің.
Бар бүліктің басымын,
Жаулыққанның қасымын.
Тыңдар болсаң, Кәрібоз,
Айтар сөздің ашығын.
Басымды алсаң мінеке,
Мықты болса тақымың!

Хан Кене:

Қаймана сорлы қазақтың,
Ұлдары кетті құл болып,
Қыздары кетті күң болып.
Ата жұрттан айрылып,
Қанатынан қайрылып,
Алдыаспаны майрылып,
Кенехан отыр алдында,
Көрген күні мұң болып.
Қоқан қылып қорлықты,
Орыс салып зорлықты,
Туған елім тозғанда,
Қоқи қырғыз озған ба?!
Халқында алар құным жоқ,
Орман ханың сатылды,
Өзің де Кәрібоз шатылды.
Қылар болсаң қылып қал,
Тілімді кес те басымды ал!

Наурызбай:

Кәрібоз, енді қорлама,
Кінәласып зорлама.
Тағдыры тас Тәңірдің
Әмірі екі болма ма?
Он жыл бойы алыстық,
Алыстық та шабыстық.
Абылай салған соқпақты,
Үзбесек деп қарыстық.
Қосағында өлсем арман не,
Кене хандай арыстың!
Кіндік қаным төгілген,
Тұлымым желге өрілген,
Көкшетау сені сағындым.
Қызығымды бөліскен,
Тай-құлындай тебіскен,
Құрбылар сені сағындым.
Таласып таймен жарысқан,
Тең құрбымен алысқан,
Сары сені сағындым.
Етегі суға малынған,
Төбесі күнге шағылған,
Оқжетпес, сені сағындым.
Үкісін самал тербеген,
Қолатын думан кернеген,
Меңіреу, сені сағындым.
Балығы тайдай тулаған,
Бақасы қойдай шулаған,
Хан көлі, сені сағындым
Бесігі болып тербеткен,
Еркелегем, ер жеткем,
Елім сені сағындым.
Көре алмастай соларды,
Тәңірім саған не қылдым!

Хан Кене:

Науаным, асыл бауырым,

Сорлы ағаңа ерем деп,
Не салса да көрем деп,
Өлсем бірге өлем деп,
Көтердің салмақ ауырын.
(Бауырына басады).
Қара өткелдің қамалын,
Қиаратамын, аламын,
Деп шапқанда бір өзің,
Іліп кеттің найзаңа,
Он екі орыс адамын!
Құтты болып қадамың,
Он жетінде алып ең,
Үшбұрылдың аралын!
Жекпе-жекте талайды,
Найзаңменен қададың!
Кешермісің қылығын,
Сорлыда болған ағаңның?
Басығара батырдың,
Қаны тамған жері ет деп,
Көп қазаққа бел ет деп,
Шабуылдап қамалдан,
Қалың жауды қашырдың,
Ерлігіңді асырдың!
Көзсіз туған тарланым,
Ерлігіңді барладым.
Шолақ найза қолыңда,
Жауың жайрап жолыңда,
Есімде ойран салғаның.
Тау бекінген қырғызға,
Жалғыз шапқан өренім,
Ақ алмастай еренім.
Бассыз қалқан қазаққа,
Мәлім боп тұр бұл шақта,
Мен емес, сенің керегің!

Наурызбай:

Бермеді құдай тілекті,

Қоқи қырғыз қоқаңдап,
Жүндей түтіп жүдетті.
Терістен туып айымыз,
Қан жылатты жүректі.
Сағындырып Сары Арқа,
Қайғы шерді үдетті.
Ескерер ме есті ұрпақ,
Наурызбайдай түлекті?!

Хан Кене:

Ерте келер, кеш келер,
Елім есен тұрғанда,
Есіркер де ескерер!
Шіл боғындай шашылған,
Сорлы қазақ бірікпей,
Зауалына заманның,
Дей алмаймын дес берер.
Азаттық деп аттандық.
Қол құрадық, шаттандық.
Нысанбайға қосылып,
Шеменді шерді ақтардық.
Зарын қырғыз ұғар ма,
Біздей де сорлы пақырдың.
Ортақ жауың осы деп,
Үш жүздің ұлын шақырдым.
Соңынан ерді қалың ел,
Небір сойлы батырдың.
Жасырмаймын, жауымды
Қара қанға батырдым.
Терістен таңын атырдым.
Өзектен өткен найзадан,
Қан түкірік қақырдым.
Шөлжиіп жатқан кезім жоқ,
Ішіне кіріп шатырдың.
Тілеп едім төңірден,
Азаттықтың ақ таңын,

Ат үстінде атырғым!
Аруағымды шақырдым!
Салғыласып нетесің,
Ей, Кәрібоз, сөзді қой.
Не салсаң да мақұлмын!

Кәрібоз:

Мен де енді аянбан,
Елім қанға боялған.
“Кене!” деген бір сөзден,
Сәбиім шошып оянған.
Иманыңды үйір, хан Кене,
Ажалың келді таянған!
Тартыңдар!

(Кәрібоз иек қағып жаналғыштарына белгі береді. Осы сәтте Кенесары қолын көтеріп “Тоқта!” дейді. Дейді де кісесін мойнына салып толғана сөйлеп кетеді).

Хан Кене.

Ей, жасаған бір Алла!
Мен Қасымның ұлы едім,
Мұсылманның құлы едім.
Азаттық еді тілегім.
Естірмісің есіл ел,
Өзің деп соқты жүрегім.
Қансырады, қажыды,
Найза ілген білегім!
Абылай аспас асудан,
Ассам-ау деп алыстым.
Талай ермен табыстым,
Талай елмен шабыстым.
Соңынан ердім елпендеп,
Нар көтермес намыстың.
Бермеді төңір тілекті,
Тас бауыр тағдыр жүдетті.
Қансыратты жүректі.

Бабадан қалған кіреуке,
Жағасынан тозғанды.
Ақ патшаға сатылып,
Талай төре озғанды.
Ботасынан айрылған,
Ботасыз інген боздарды.
Қайдағы шерді қозғарды.
Жақсылармен кеңестім,
Теңеспеспен теңестім.
Көтерсем деп ем беделін,
Қазақ деген белестің.
Қырда қырғыз, ойда орыс,
Елім деп он жыл егестім.
Халқы үшін шәйіт Кенені,
Қазақтың ұлы демес кім?!
Бабадан қалған тағымды,
Қорғамай сонша не қылды.
Қырық пышақ қазақтың,
Бірі орысқа жағынды,
Бірі Қоқан бағынды,
Қырғызға бірі табынды.
Сөйтіп те сөйтіп сормаңдай,
Қашырды бастан бағымды.
Туған жұртым мен тоқтың,
Шыбындай жаным садақа.
Құрмалдық ет те шала бер.
Үлеске салар нем қалды.
Қорлауға түсер тәнімді,
Жыртыстай жыртып ала бер.
Алдияр Алла жасаған!
Күнәміз көп пе жасаған.
Елім деп атқа қонып ем,
Жауыма да бұғып кеп,
Тас атпап ем тасадан.
Жетпедім сертке, не етейін,
Қайғылы шермен өтейін.

Сергелдең болған мен сорлы,
Күйікке толы көкейім!
Туған елді тапсырдым,
Тақсыр Алла, өзіңе.
Сала көрме тым қатал,
Тас бауыр тағдыр тезіне.
Азаттық таңын бере көр,
Қаймана қазақ халқыма.
Түспесе тозақ жарады,
Баянды баба салтына.
Жат пиғылдан сақтай жүр,
Жетім қалған жұртымды.
Көрсете көрме, ей халқым,
Бірі қан да бірі май,
Алауыз біткен ұртыңды.
Сыздық жанды тапсырдым,
Жаратқан, жалғыз өзіңе.
Жебей жүр де демей жүр.
Түсе қалса көзіңе.
Науан жаным бақұл бол,
Болған іске мақұл бол.
Таңда махшар кезіксек,
Бір табан маған жақын бол!
Ей, Алла! Ей, Алла!
Кеше гөр біздей пақырды,
Абылайдай қарт бабам,
Қасына мені шақырды.
Осылай өлсе хан Кене,
Жаратқан ием, мақұлды!
Өлтіре білген хан Кене,
Өле де білет, Кәрібоз!

(Хан Кене қонышына жасырып салып жүрген сапысын суырып алып жүрек тұсына қадай құлайды, Наурызбай ышқынып келіп басын сүйейді).

Кәрібоз:

Дарақтай біткен дүр еді,

Тоқтады, тынды жүрегі.
Шарт сынды да сұлады,
Қазақтың қара тірегі.
Бұйдалы ноқта үлегі.
Өзекті жанын өрт шалған
Өлімді өзі тіледі!
Үздік шыққан шығандап,
Үзілді күміс белдігі.
Ерлігінің жоқ еді-ау,
Жарты елі де кемдігі.
Осымен тынып қала ма,
Қалың қазақ елдігі.
Елінің еңсе жазарын,
Ұрпақтан күттік ендігі!
Дін мұсылман баласын,
Жауластырма жаратқан.
Сұрайық соны зар тілеп,
Хан, қараша, манаптан!
Бәрі де бітті!
Әкетіндер! Болды енді!

(Кәрібоз шөге түсіп күбірлеп, бетін сипайды. Күзет Наурызбайды алдарына салып алып кетеді.
Ащы күй сарыны сұңқылдайды).

ШЫМЫЛДЫҚ

Алдияр

Төрт көріністі тарихи трагедиялық драма

Қатысушылар:

Хан Кене - қазақтың азаттық жолында күрескен
соңғы ханы

Нысанбай - жырау, ақын.

Наурызбай - Кене ханның інісі.

Ағыбай

Бұхарбай

Жәуке

Сыпатай

батырлар.

Рүстем - төре.

Кәрібоз - қырғыз манабы

Қоңыр Құлжа - Қараткөлдің сұлтан правителі

Арыстанбай - ақын.

Хабаршы

Төлеңгіт

Сарбаздар

Бірінші көрініс

Хан Кененің ставкасы. Шатырдан аулақтау төбеде бір топ батырлармен Кененің өзі тұр. Алыста зеңбірек, мылтық дауысы, от жарқылы, адамдар айғайы, жылқы кісінесі естіледі. Ұрыс болып жатқанға ұқсайды. “Аруақ! Аруақ! Абылай! Ақ жол! Олжабай! Қарақай! Қарқабат!” деген ұранды үндер қоса естіледі.

Шатыр іргесіне келіп тоқтаған ат тұяғының дыбысы естіліп барып тынады.

Желең, жеңіл киінген Наурызбай ентелей басып сахнаға шығады. Төбе түбіне таянады. Өңі сұсты, өзі әлденеге алаң кейіпте.

Наурызбай: Жан Көке, мыналар маңайлатар емес. Алдырмай тұр. Зеңбіректен доп атып, маңдарына дары-

тар түрі жоқ. Жаңа ғана бас батырыңыз Басығара оққа ұшты.

Кене: Не дейді?! Алла ғана, ардағым-ай! Иманы сәлемет болғай. (Бетін сипайды). Не ғамал бар?

Наурызбай: Басығара батырдың қасиетті қаны тамған топырақ кәпірлер табанында қалмасқа керек. Қамалды қиратып ішіне енейін, болмаса қақпа түбінде өлейін! Маған мұрсат бергейсіз. Бес жүз жігітпен аттандайын. Құдай қолдап, Абылайдың аруағы жібесе аңғарылар бұл тілек. Беріңіз батаңызды, жан Көке!

Кене: Өңешінен от шашқан зеңбірекке жалаң қолмен қарсы шауып не таппақсың, Науанжан. Өлде бір тапқан ғамалың бар ма? Соғыс ойын емес, өнер ғой...

Наурызбай: Қамалға қос бүйірден тисем деймін. Басты күш желке тұс-тасада тұрмақ. Өзім қақпа түбінен шығармын. Өлсін өлі от тастап, қамалға іштен бүлік салған жөн.

Кене: Ғамалына қаныққандаймын. Есілдің Қараөткел тұсынан өтер таязды суынан басты күшінді өткізіп ал тездетіп. Ішке түскен бүлік ірітпей қоймайды. Садақтың от байланған саржасын қамал ішіне қадай атыңдар!

Жолыңа ақсарбас, Науанжан. Жаратушым жар болсын! Абылай бабаңның аруағына тапсырдым! Аттан, ботам, аттан! Басығара батырдың қасиетті қанын аяқасты ете көрме.

(Наурызбай жалт бұрылып жүгіре басып шығып кетеді. Ат тұяғының дүбірі алыстай түседі. Ұрыс даласынан жаңа сарын үдей естіледі).

Бұхарбай: Хан ием, Науан анау бір тұста кетіп барады, жарқылдап! Оңғара гөр Төңірім!

Жәуке: Зеңбірек добы тап қарсыдан түсті-ау. Мерт болмаса жарады. Көзсіз ерім-ай! (Кене белдігін шешіп мойнына салады. Өлсін өлі дүрбі салып, ұрыс даласын бақылап тұр. Аруақтаған ұранды үн үдеп барады).

Бұхарбай: Өрт! Өрт шықты қамалдан.

Жәуке : Науан бастаған бір топ сарбаз қамал қақпа-

сының түбіне есен жеткендей. Дабылдатып, ойқтастап жүр. Өрт өршіп барады!

Бұхарбай: Анау не қамал қабырғасынан көтерілген?

Жәуке: Ақ, ақ ту ғой!

Бұхарбай: Берілдік деп тұр ғой. Жеңілдік, тізе бүктік дегендері ғой, ақ ту көтерсе.

Кене: Жасаған тілекті оңғарды.

Бұхарбай: Қақпа ашылды. Наурызбай бастаған қол ішке еніп барады, атойлап!

Жәуке: Кәпірлерге сенім бар ма. Айла-шарғысы болмағай!

Бұхарбай: Қол керіп кетті. Енді не қылмақ дейсің тәйірі.

Жәуке: Қамалдан бір қара бермен қарап салып келеді. Сүйінші сұраған біреу болмасын.

Бұхарбай: Бердік сүйіншісін, бердік.

Кене: Біздің жігітке ұқсамайды. Жүрісі суыт. Қашқын болмағай.

Жәуке: Қамалдан қашып шыққан біреу болды ғой. Екі-үш жігітті жіберіп алалық. Жігіттер, анау жалғыз аттылы кім екен, осында алып келіндер.

Бұхарбай: Сақтықта қорлық жоқ. Сатқындар көбейіп тұрғанда қос құлақтың түрік болғаны, қос жардың қалғымағаны дұрыс.

Кене: Қараөткелге иек артқалы анау сай, мынау жыра дегендерінде төбелері қылтылдап бой көрсетіп қалып жүрген жансыздар қарасы көбейе түскендей ме, қалай? Сақ болайық дегендерің жөн. Күзетке күшті көбейте түскен жөн. Өзің қадағала, Бұхарбай!

Бұхарбай: Ақ патша өз қолын жансыздарымен ұзартып отыр емес пе, Кенеке? Тау-тас көз, дала құлаққа айналып кеткен бе дерсің.

Жәуке: Ұзартса ұзартып жатқан шығар. Соларға өз ауылымыздың иттері қосылып, діңкелетіп тұр емес пе?

Бұхарбай: Жөн айтасың, Жәукесі. Кеше ғана Жантөренің Ахметі жіберген екі жігітті ұстадық емес пе?

Қоңырқұлжаға хат жеткізбек ниетпен шығыпты. Ішке бүккен сырлары тағы бар...

Кене: Жең ұшынан жалғасқан өз ағайындарымыздың бір ұрты май, бір ұрты қан болып шықты. “Туыстың тасы бас жармас” деп анқаусынар күннің ауылы алыста қалғандай. Орыс кәрәтілінен де Қоңырқұлжа мен Күшік баласы Құлжаның жаулығы жіті болып шықты.

Бұхарбай: “Қосакталған бір есек қырық түйені жолдан шығарады” деп. Талай жігіт соларға ереміз деп елден безіп, ерліктен қалды. Жол кесіп, жапан кезіп, тезек терген иттей тіміскілеумен күн кешуде. Сондағы аңдары біз, хабардар етері орыс кәрәтілі.

Жәуке: Апырмай, деймін! Өзімізді өзімізге жау етіп қойған неткен сайқалдық десейші. Иmandылық, мұсылмандық қайда!

Кене: “Құдай-құран тіл ұшында, алтын-күміс жең ішінде” демеп пе еді бұрынғылар. Оларға имандылығыңнан да, қазақи ар-намысыңнан да жең ішінен жалғасқан сылдырмақ сөлкебай қымбат!

Бұхарбай: Дөп айтасың, алдияр! Жерін жыртыстай жырымдап, тапа-тал түсте таспадай тілгізіп тонауға беріп қойып бүлк етпейтін “ел қамын жеген Едігелерге” не айтарсың.

Жәуке: Есіл бойын ен жайлаған елдің өрісі тарылып, өресі қиылып тұрғанда Құдайменде баласының көнекті сыртқа салғаны несі. Түсінбедім, түге!

Кене: Атама! Ақ патшаның мойнына қарғыбау тағып, иығына оқалы шепкен жапқанына марқайған неме сұлтан правительмін деп шыға келді. Осы елдің ендігі қожасы менмін деп ісіп-кепті.

Бұхарбай: Қараөткел қамалын өткен көктемде ақ алатын едік. Осы Қоңырқұлжаның түлкі салған құйтырқылығы емес пе. Жарастырам, келістірем деп ақыры үлкен ұрысқа әкеліп ұрындырды. Қолға түссе көлләсін қағып алу керек. (Осы кезде екі-үш жігіт Қоңырқұлжаны алдарына салып алып келеді).

Кене: Кімді айтсаң сол келеді деуші еді. Сапарың оң болсын, Қоңырым!

Қоңырқұлжа: Әлей, Кенеке!

Кене: Есіл бойын ен жайлап ешкімге дес бермеген сабаз ең, қандастарыңды тастап қамалға келіп тығылып жаным қалады дедің бе? Орыс шекпенінің астынан шыға қашқаныңа жол болсын.

Қоңырқұлжа: Несіне қашайын. Өзіңізге бет алып келе жатқаным осы еді.

Кене: Жә, Қоңырым! Біз деп келгенің рас болса, тыңдалық. Өлде елдеспекке бет түзеген жайың бар ма! Болмаса тағы да жер соқтырып кетпекпісің.

Бұхарбай: Осы жолы не бүк, не шік! Жетеді бұлаң құйрық құйтырқылығың!

Қоңырқұлжа: Батырекесі, бізде не билік болсын. Ақ патшаның адамы болған соң соның әмірі мен үшін заң екендігін несіне бүгейін. Адалмын деп берген антым тағы бар. Антты аттап неткенім...

Кене: Па, шіркін! Семсер үстінде серт жүргенін сенен көрдім. Патшаңа берген антың елді талау, жерді тонау екен ғой (зілденіп). Артыңда тұрған қалың қазағыңның дағдырынан да ақ патшаң жапқан анау шапаным қымбат десеңші!

Жәуке: Қарғыбауы тағы бар!

Қоңырқұлжа: Елді неге ойламаймын, ойлаймын. Бір жаратушы куә!

Кене: Айтқаныңа болайын! “Ұры тойғанша жеп, өлгенше қарғанады” деген осы-ау! Еліңді ойласаң Есіл мен Ертіс арасын, анау Ереймен мен Қорғалжын өңірін ен жайлаған елің неге еңірейді. Асқақтата сөйлеп тұрған Ақ патшаң мал тұяғы жетер жердің бөрін құрсаулап, бекініс қамал салып жатса еркін жайлар жағдайың қайсы? Күні ертең Есілге етегіңді де мала алмайтын халге жетесің. Шұратты өңіріңді доңыз жайламасына көзін жетті ме, Қоңырым!

Қоңырқұлжа: Астағипиралла! Атамаңыз доңызды.

Кене: Көкшетау өңірінде казак орыстың найза қадамаған пұшпағы қалмады. Ұлы бабаң Абылай ту тіккен өңірді жыртыстай жырымдап жатқаны анау. Тінәлі-Темеш, Алтай-Қарпық, Өлке-Байдалы болып аузын бұған өгіздей үнсіз отырғандарың мынау. Соның зілді зарары сенде. Аққошқар мен Ахмет, Нөгери мен Құлжан, сендерде жатыр! Үнсіз қалсаңдар үндемес ек, жігіт жасақтап, кәрәтілге жол нұсқап, жансыз жұмсап, жаулық іздеп тыным табар түрлерің жоқ. Жаумен жағаласудың орнына олармен ауыз жаласып араласып кеттіндер, түге! “Еділіңді алғаны, етекке қолды салғаны, Жайығыңды алғаны, жағана қолды салғаны” деген баба зары тап сенің зердеңе жетіп, селк ете қояр демеймін. Ашынған соң айтамын да! Мына тұрған сен, анау Күшіктің баласы Құлжан, Кішкентайдың Аққошқары мен Жантөренің Ахметі, Сарының Нөгерлері сырт беріп қана қоймадыңдар. Ұлықтармен ылыққан иттей ауыз жаластыңдар! Ұлы арман, асыл мақсат жолына бел буып шыққан мені Ақ патшаның ғана емес, ормандай орыстың жауы етіп көрсеттіңдер. Соңыма зеңбірегін сүйреткен кәрәтілді салып қойғандарың мынау. Ата қонысымнан аударып тасаса мен патшаңмен қалай пәтуә, бітімге келмекпін. Ұясын алдырған көк бөрі де бір, мен де бір. Қазақ даласын кезіп кетсем саяхаттап жүргенім жоқ, халқым үшін қан кешіп жүрмін. Көне, сондағы шығысқаның, ұғысқаның! Көне, білекке білек, тілекке тілек қосқаның?

Абылайдың елге берген антын аттадың! Орыстың сөлкебей сылдырмағына сатылғаныңмен қоймай ашық бір, жасырын екі - жаулығыңды жұмсап отырсың.

Қоңырқұлжа: Арым таза, Кенеке! Тым таусыла сөйледің ғой, жарқыным.

Кене: Ардан садаға кет!

(Осы кезде дабыл қағылып Наурызбай бастаған бір топ сарбаз келеді).

Наурызбай: Көке, көке-тай, сүйінші. Ақмола бекінісін жермен жексен еттік. Басығара батырдың қаны

тамған қасиетті топырақтан жөйіттерді тазарттық!

Ағыбай: Кенеке, Науанжан осы жолы жасындай өткір, оқтан шапшаң қимыл көрсетті. Ақауызбен секіртіп келіп топ ете қалғанда бір топ солдат қоршап-ақ қалып еді. Апырмай, жазым болар-ақ шығар деп иман үйірдім. Жанұшырып жеткенімше найзаға түгел іліп кетті ғой, сабазым. Артынан санасам жайрап қалғандар саны он екі түп-тура!

Кене: Жарадыңдар батырларым. Жортқанда жолдарың болғай, кашанда.

Наурызбай: Көке, мына неме қайдан сая болған. Манағы бір жанталаста қамалдан біреу бұқпантайлай қашып шығып еді. Соным осы болды ғой.

Қоңырқұлжа: Қой, қой, Науан. Өзім келдім Кенекеңе.

Наурызбай: Өз аяғыңмен келгенде бізбен құда түсейін деп пе едің. Шауып тастайын ба, тексіз неме!

Қоңырқұлжа: Тегіміз бір төре екенімді ұмытып тұрсың ба сен неме!

Наурызбай: Қазір төремін деп төбеге шығар, төлеңгітпін деп төмен бұғар кез бе. Жыра тартып теріс кеткен өзіңнен гөр. Текті болсаң қағыңнан жеріп ме едің! Кенекемнің алдына келгенде мына мойнындағы қарғыбауыңды алып тастасаң етті.

(Қоңырқұлжаның мойнындағы патша белгісін жұлып алып табаны астына тастайды).

Қоңырқұлжа: Қорлама, Наурызбай! Жетер өктемдігің! Сен туған анадан мен де туғам! Ақ патшаға қарсы шауып арандалар жәйім жоқ. Сендерге де айтарым сол. Тиылыңдар! Тоқтандар!

Наурызбай: Мына кеңе не дейді?!

Кене: Қазақ даласының кеудесіне орыстар қаққан қазық өз кеудемізге қағылсын, деп ат жалында жортуылда күн кешкелі де талай жылдың жүзі болды. Көне орысыңның қонысыңа қол салмағаны, көне ақ патшаның өрісінді тартылтып, жаутанкөз етіп құлдан әрі қорламағаны? Өз қонысыңды өзіңе билетпеуге бет алған

қожалық асқынып болды. Қараөткел басына орнап қалып жатқан бекіністерің мынау. Ырғызың мен Торғайың, Көкшетауың мен Ұлытауың, Есілің мен Нұраның қай пұшпағы казак орыстың ойқастаған ат тұяғының астында қалмады. Бөрінде бекініс, бөрінде қамал!

Ол қазақ сорлыны қия бастырмаудың ғамалы! Соны сезіп білмей отырған басырлығың ба, әлде тасырлығың ба?

Ел тағдыры ерге түсіп мынандай шақта шатқаятап шалыс басқан сендерге енді артар сенім де, қадай айтар сөзім де жоқ! Арылдым!

Қоңырқұлжа: Мен де арылдым!

Наурызбай: Іштен шыққан ірің ғой мынау. Сығып, сылып тастар ма ет! Өттең!..

Қоңырқұлжа: Сығып тастар бит-бүрге деп пе ең мені. Онысы несі екпіндеп.

Наурызбай: Балақтан төске өрлеген биттен нең артық. Қазақ үшін деп қан төгіп, далам үшін деп айқасқа шықсақ, шет қалар не жөнің бар еді. Өлде сен бұл елге жат, некесізден туған арамза ма едің?

Қоңырқұлжа: Болды, Науан! Осы жерде турап тас-тасаң да көнбедім де илікпедім зәріңе! Жетер енді қорлығың! Мен де еркекпін. Маған да қатындар қалжа жеген.

Кене: Жә, Қоңырқұлжа, сол намысыңды жауыңа жұмсасаң етті. Жөніңе жөнел. Азатсың! Енді қайтып кездеспейтін болайық.

Қаныңды арқалап нетейін. Бар, бар, жарқыным! Ақ қарамызды бір Төңірге тапсырдым. Сатқындығыңды тимасаң анау өртеніп жатқан кәпірлердің қамалындай басқан ізің қара шалаға айналар! Антым сол! Ақ жолыма кесе көлденең тұрғандардың бөріне де айтарым сол, тартқызар жазам қатал болмақ! (Теріс айналады). Айта бар, адымымды аңдып отырған опасыздарға!

Ал Науанжан! Ұрыста шәйіт болғандарды ақ ару-

лап жерге тапсырып, дұға оқытып, ас берелік. Тәндері рахатта, жандары жәннатта болғай!

Бәрі қосылып: Әумин! десіп бет сипасады.

Екінші көрініс

Кене ханның ордасы. Ордадағылардың бәрі елең-алаң халде. Күбірлей сөйлесіп, әлде неге елендегендей. Бәрі төр алдында тұнжырап отырған Кенеге жауантаңдай қарасады. Содан бір ауыз сөз күтетіндей.

Осындай сәтте есіктен хабаршы кіреді. Тізе бүгіп хабар жеткізеді.

Хабаршы: Алдияр тақсыр! Дат!

Кене сөйле деп белгі береді.

Хабаршы: Күнімжан ханым келе жатыр. Ханымды әкеле жатқан орыс елшілігінің басы поручик Герн деген көрінеді.

(Ордадағылар дабырласа, жарқылдаса, сөйлесіп кетеді. “Бәрежелді! Ақ, аққа Алла жақ! Жақсы болды-ау! Есен келгені- ел қуанышы!”)

Кене: Жә! Ақшиге жетті ме? Жетсе сол жерде қарсы алыңдар. Герннің не сәлемі бар екен? Біліңдер!

Бұхарбай: Елдеспекке елші сеп дегендей, Гернді қабылдаған жөн болар осы жолы.

Кене: Жоқ, жөн болмайды! Долгов сияқты ол да кетеді! Орыс елшілігінің ондырғанын көрген емеспін. (Орнынан тұрып кетеді) Бәрі де елші атын жамылып келер жансыз емес пе? Қой терісін жамылған қасқыр де де қой!

Наурызбай: Иә, қой терісін жамылған қасқыр!

Кене: Ақши жазығындағы ойранның орыны әлі күнге үңірейіп жатқан жоқ па? Өлгендердің азасы әлі басылған жоқ! Қаншама ауылдың шаңырағын ортасына түсіріп, керегесін отқа жақпады бұлар. Бәрінен де бетперде етіп менің туымды көтеріп, алдарқатып келген

көретілдің жеңіл етекті қатыннан әрі өткен жетесіз сай-қалдығын айтсаңшы!

Күнімжан ханыммен бірге шырылдатып бесіктегі балаға дейін ат артына өңгеріп кеткен қорқаулық қылық ұмытылар ма?

Ханымды алға салып келіп тұрса елшінің, генерал губернаторлардың ар жағында бұқпантайлап жатқан арамдығы жоқ деуге кім сенбек. Соңымыздан шии бөрідей шулай ерген көрөтілдің бар мақсаты мына мені мен сендерді қолға түсіру емес деп көр! Басымызға тігілген бәйгені қайсымыз бұрын алар екенбіз деп отырған қорқау туыстардың сиқы анау!

Ағыбай: Жөн айтасыз, Кенеке! Көзіміз жетті ғой оған. Ендігі жерде құлағымыз түрік болмаса болмайды.

Бұрхарбай: Апырай десейші, жазығы жоқ ауылдарды ойрандап, адамдарын қынадай қырып, жан естімеген жауыздыққа барды-ау.

Қалай ғана ашынбассың!

Наурызбай: Құлжан мен Аққошқар, Нөгер мен Қоңырқұлжа жазалаушыларға аяқ артар көлік беріп қоймай, қазақтан жігіттер сайлап, қарсы шаптырды-ау!

Қазақты қазаққа қарсы айдап салып бітіспес кек, өшпес өкінішке ұрындырады! Сол “ерліктері” үшін ақ патшадан шең, шекпен алыпты имансыздар! (*Кекесінмен күледі*)

Кене: Менің де күндіз-түні ойлайтыным да, ой түбіне бойлайтыным да солардың сатқындығы емес пе. Қайғы-ма қайғы қосып, мұнымды арылмас қара бұлтпен тұмшалап алғаны сол сұрқия сатқындық қой. Өттең дүние-ай! Төре бірігіп төбе бола алмадың, қазақ бірігіп ел бола алмадың. Жанға батар қайғы да, сүйекпен кетер азабың да осы! Осы, Науанжан, осы! (Осы кезде сырттан хабаршы енеді.)

Хабаршы: Алдияр! Жансызды ұстадық!

Наурызбай: Тағы да жансыз ба? Дала түгел жау, түгел жансыз! Бұл не деген сұмдық! Басын кесіп қадаға

қағайын! Көне, қайда! (Ұмтылып сыртқа шықпақ болды).

Кене: Тоқта! Тілдеселік алдымен. Басын алу қашпас. Кіргізіндер! (Ордаға артында күзетшісі бар жігіт кіреді).

Кене: Уһа, жарқыным жөніңді айт! Кімсің?

Наурызбай: Кім болушы еді, жансыз да.

Жігіт: Жансыз да, арсыз да емес, мен көдімгі Арыстанбай ақынмын.

Наурызбай: Па, не дейді. Көне таныт ақындығыңды. Нысан аға, байқақтап көр мынаның аяқ алысын.

Нысанбай: Жөн, Науанжан, көрелік! Бағасын біз де берелік! Көне Арыстанбайым, ағыт тілдің тиегің, Асыл болса сүйегің, соңынан бір еріп көр, өлең деген киенің!

Арыстанбай: (іркілмейді)

Кенеке, жақын көрсең қарашыңмын,

Алыс көрсең аңдысқан алашыңмын.

Атаңа алты қатын алып берген,

Атығай-қарауылдың баласымын.

Баласы би Тобылбай әкем аты,

Мағұлым Орта жүзде оның аты.

Кенеке, білмесеңіз мен айтайын,

Орта жүз руы Арғын арғы затым.

Сұрасаң Арыстанбай менің атым,

Айтамын өлтірсең де сізге батым.

Естігем үлкендерден туысыңды,

Жаралған жатырынан қалмақ қатын.

Ат қойған азан айтып Арыстанбай,

Келбетім көріп тұрсың арыстандай.

Төренің тұқымына қатысым жоқ,

Көріп ең не жамандық қарысқандай!

Кене: Жә, болды! Тілің кесілгір!

Тіл өзімдікі деп тесілдің ғой түге!

Наурызбай: Сонша түптеп нең қалды. Тілін табанға салып кесіп тастар ма еді. Ақын, ақын дегенге аспандап барасың ғой. Қонарың жер емес пе?

Нысанбай: Науанжан, сабыр ет. Ақын деген ақ ал-

мас. Айта алмаса несі ақын. Жалғаны жоқ сөзіңнің. Ақын екенсің, Арыстанбайым!

Кене: Нысан абыз, үнің шықпай отыр еді, мұңдасыңмен жолығып шабытыңның шабына шоқ түсті-ау, өзі. (Зілді жимыяды). Ал Арыстанбайым, қасындағы қаптаған орысың кім? Олар мына кең далада не бітіріп жүр тентіреп? Кезгенде кезіктіргендерің біз болсақ жүрістеріңде жымысқылық бар-ау.

Арыстанбай: Қоңырқұлжа жол білесің деген соң...

Наурызбай: Қоңырқұлжа! Тағы да Қоңырқұлжа сұр жыландай ирелендеп алдымыздан шықты ма? Айттым ғой бұл да орысқа ерген жансыз деп!

Арыстанбай: Сұлтан айтқан соң бізде не билік болсын. Оның үстіне жол ақыңды берем деген соң, отрәтті Ұлытауға қарай алып шығып едім.

Кене: Бұлардың кәсібі не сонда?

Арыстанбай: Кәсібі жаулық та, жансыздық та емес. Жер бедерін қағазға түсіреді. Өлшейді, әлде нелерді жазады.

Кене: Жансыздықтың жолы осы. Қағазға түсіргені - картасы, өлшесе - жол мөлшерін есепке алғаны. Бар қазақ даласының ұңғыл-шұңғылын, адыры мен асуын, өзені мен көлін, шұбырған жолын, шаң ораған белін алақандай қағазға көшіріп алып, уысында ұстамақ қой. Тұяқ қыбырыңды бағады да отырады десейші. Күні ертең осылардың дерегімен оңтайлы ұрымтал тұстан бекіністер салады, бізбен соғыстың төте жолын табады.

Арыстанбай: Апырмай, алдияр тақсыр, онысын мен бейбақ білмедім ғой. Алтын берсе де көнбейтін едім...

Нысанбай: Білмеген у ішеді.

Наурызбай: Білмеген емес, біліп істеген. Қоңырқұлжа әдейілеп тапсырса несін бүгіп қалды дейсіз. Іштен шыққан жау жаман. Шауып тастайын ба, Зәнталақ!

Кене: Сабыр Науан, сабыр! Осы сенің сөзіңнен қолыңның бұрын жүгіретіні-ай. Бұдан енді залал жоқ. Отряд түгел қолға түсіп, жазаланыпты ғой. Бірақ жансыздық,

мұнымен тиылып, жаулық мұнымен тоқтар ма? Тағы бір аңқау Арыстанбай табылмас деймісін бұл қазақтан. Өткен жылғы қанды қырғынға жол сілтеп жіберген де, Ақшидегі ханымның ауылының үстінен түсірген де өз қазағым емес пе. Жауласу барда жауыздық алға шығады, жазықсыздар жапа шегеді. Сатқындық қосақта жүреді. Ашық келген дұшпаннан бұғып келген жау жаман. Бұғынып келу батырлықтың жолы емес, қорқақтар мен ездер еншісіндегі дүние. Сатқындық басы соларда!

Наурызбай: Көке, онда мына Арыстанбайға не жаза бұйырасыз? Сатқын деп бас терісін сыпыртасыз ба, жансыз деп өтін суыртасыз ба?

Кене: Екеуі де емес! Азатсың Арыстанбайым! Тура еліңе - Көкшетауға тарт! Сәлем де ата жұрт, асыл мекенге! Кенесары әлі аттан түскен жоқ де! Елден ауа көшсе де күндіз ойында, түнде түсінде - Көкшетауы екен де!

Енді көріспесбіз, бақұл бол, ақыным!

Арманым - аманат, зарымды жеткіз Арқаға! Хош! (Арыстанбай бас иіп шыға бергенде, хабаршы кіреді).

Хабаршы: Алдияр! Орыс елшісі Герн келіп тұр.

Кене: Қабылдамаймын. Бұйымтайы болса тілмәштан жеткізсін. Өкелген хаты бар деп еді генерал губернатордан.

Хабаршы: Мына хатты өзіңізге тапсырсын деді. (Кене тілмәшқа меңзейді. Ол алып хатты оқи бастайды).

Тілмәш: Орынбор генерал-губернаторы Обручев мырзадан екен.

Кене: Кәне, оқып көр!

Тілмәш: (қағазды оқи бастайды). Сұлтан Кенесары Қасымов!

Кене: (тіксініп). Жә, тоқ етерін оқы! Өлі де хандығымды мойындағысы келмейді, ит неме!

Тілмәш: Сүйікті жарыңыз Күнімжан ханыммен есен-аман табысқаныңызға бек қуаныштымын.

Кене: Қуанбай қалғыр! Оқы, әрі қарай!

Тілмаш: Бұдан бұрын да ескерткенімдей аса жоғары мәртебелі патша ағзамның қалауымен Ұлытау мен Орск маңына бекіністер салуға кедергі жасамауыңызды сұраймын.

Кене: (жұлып алғандай) Неге кедергі жасамауым керек. Арқаның теріскей бетін түгел бекініске толтырып болды. Ол маңдағы қазақ ауылдары іргедегі өзен-көлдерден малын суара алмайтын халге жетті. Баяғы өріс, жайлау адыра қалды. Станицалардың ірге бекітіп жатқаны анау. Қарашекпенді, жөке аяқтылар шұбырып келіп жатыр. Ата-бабасының жұртындай тайрандап барады. Басынып болды, түге! Жердің шұрайлысын, жайлаудың отты, сулысын табан астымыздан суырып әкетіп жатқанына қалай шыдарсың? Мен бұл шартпен қалай келіспекпін? Ата-баба жұртын көпірдің табаны астына қалай ғана қалдырамын! Аруаққа шет, ата-баба қарғысына қалғанша, қасық қаным неге төгілмейді! “Арқада қыс қатты болмаса арқардың ауып несі бар?” дегендей ата жұрттан аумасқа, бетпақ шөлге безбеске не амал қалды. Жел айдаған қаңбақтай қазақ даласын кезіп жүрсем солардың тақымға салған қылбұрауынан емес пе? Сайын далаға симай емес, сиыса алмай жүрсем, зөбірдің зорлығы да! Қор етті ғой Ақ патша! Қазақ сорлы қайда барып жан сақтамақ. Басар жер, шығар тау патша ағзамның ғана билігінде болса қазақ бейбақ қайдан келген. Жері жоқ, елі жоқ көктен түсе қалып па. Бұл қазақта кеудесіндегі шыбын жанынан басқа өзімдікі деген ештеңенің қалмағаны ғой сонда?

Обручев оттамасын! Горчаковке де осыны айтқанмын кезінде. Тартыс, талас емес, татулық Абылай бабамнан қалған мұрат еді. Мен де сол мұрат жолындамын. Бірақ бабалар қоныс мекенін ешкімге де қолжаулық етпеске берген сертім бар. Сол жолда өлімге де бармын! Біздің орысқа еш жаулығымыз жоқ. Ақ патшаңа да солай айт. Тек қазақ иелігіндегі қонысқа қол салмасын, бекіністерін түгел әкетсін қазақ даласынан. Жау шақы-

рып, соғыс тілеген біз емес. Осы айтқанымды орындама-са бар күнім қанды шайқаспен өтеді. Бұл менің соңғы сөзім. Мәміле деп мәймөңкелейтін, пәтуа деп “ләппай, тақсырлайтын” мен емес! Оған арым жібермейді. Серт бұзар сердебе - сайқалдық! Ол менің жолым да, қолым да емес!

Осы сөздерді генерал-губернаторға жеткізе жаз. Елшіге хат ертең табыс етіледі де. Жүре берсін. Қуықтай басы бұріскен, ешкідей көті шүрішкен сары жаудың бәрі жау деген осы екен! Жаумен жағаласпасам ауыз жала-сар жөнім жоқ!

Тәмам! Сөз бітті!

(Кене орнынан тұрып, теңселе кезіп кетеді шатыр ішін).

Үшінші көрініс

Хан Кененің шатыры. Оң жақта Нысанбай қоңыр қобызын алдына өңгеріп алып бір мұңлы сарынды толғап отыр. Бір шетте Наурызбай отыр түнеріп.

Кенесары шатыр ішін кезіп жүр. Бір кезде абыздың алдына келіп шөге түсіп отыра қалады.

Кене: Уа Нысанбай! Менің шеменді шежірем. Ақыл қосар данагөйім, толғап кетсе таусылмас айыр көмей абызым. Ұлы бабам Абылай қысылған сәттерінде алдымен Тәңіріне, одан соң әулие көмей Бұхар жырауға табынады екен, соларға қарап тіл қатады екен. Онтайлы ақыл, кемелді кеңес қосар қарт жырау Абылайды талай тығырықтан алып шықты дегенді кешегі әкем Қасым айтушы еді. Ой кезіп ұшығына шыға алмай, қиял шарлап шегіне жете алмай қажыған түрім бар. Сандалтқан арман бос сағымға айналды. Төгілген қан күнәмді ауырлатып, санамды езіп, тұралатып барады. Шегінер жерімді өрт жайлады, көпір қыспаққа алып, шебін бұзар жер қалдырмай түгел шегендей құрсап тастады. Көкірегімді өрт жайлады, бір қосақта өлсек десіп ант алысып, анда

болған талай батыр, сандаған сұлтан төрелер сатып кетті. Оларға халқым деген қара бақыр, ата жұрт дегенім қу тақыр бірдеңе болып шықты. Ұлы арман, асу бермес жарқын мақсат деп атқа қонған менен ірге бөлді, көнектерін сыртқа салды. Ортақ жауға қосылып сатқындық жасады. Ол жыл бойы сергелденмен сетіней-сетіней селдіреп қалған елімнің түрі мынау. Қоқанның қоқандаған Құдиярынан бұл күнде маған аспандағы ай жуық, тұмсық тіресіп, сіресіп жатқан қырғызың анау. Екі рет жіберген елшімді елемеді. Елегені сол - бастарын алып қорлады, хан басымды мазақ етті.

Манап біткен ауыздарына түкірісіп қойғандай жоталанып сала беретінді шығарды. Қосылар, ұдықтасып ұрандас болар деген үмітім кесіліп тұр. Ендігі істемегендері ұрлық еді. Кеше ғана іргемдегі кермеде тұрған тор төбелімді қолды етті. Едірендеп еркінсіп болды. Мұнысын қоймаса қойнымдағы қатыныма қол салып, аяқ артпас па? Бұнысын көргенше, күнде қорлық-намыстан өлгенше, орыстың оғына ұшырасам етті! Құдайменді мен Ержанның ауылын шауып, қос саяқтың үйірін бақанға тізіп оны әкетті. Жобасы сонау Абылайдан қалған араздық салқыны бүгін ушыққандай. Істік үстіне шығып, ширығып болғандай. Қосылмас, ұрандас болмас! Арамыз алшақтап барады.

Нысанбай: Әр ханның тұсында бір сұрқылтай. Бұхарекеңдей болмасақта жыртығына жамаулыққа жарасам деп едім. Күрес жолы қансыз, қайғысыз болғанба, Алдияр! Біле тұра қосынына қосылып едім. Батырың безсе бетсіздігі, сұлтаның сатса қара басының қамы да! Аузындағы сөзінен басқа қауқары жоқ ақынға бетсіздік таңсық емес, сатқындық мансұқ.

Сөйле, Кенекем! Көңіліңді алаң еткен бір қауіп бар-ау.

Кене: Кешегі өткен әкем Қасым ес біліп, етек жапқан шағымда Абылай орда тігер меңіреу ішіндегі алаңда отырып бір кеп шертіп еді. Сондағы айтқаны көрген түсі екен.

Анау тұрған Оқжетпес қиясына тұяқтарын тасқа жаныған бір қара бүркіт келіп қонды деді. Орақ тұмсығын тасқа жанып-жанып алғанда кәдімгідей шоқ бүркіп, жалын төккен түрі бар.

Апырай, мынау елге келген пәле болмасын. Мынау өңірді өртке ұшыратар түрі бар ғой өзінің. Кәпірдің көзін құртып, атып алайын деп арқар мүйізді садағымды алдым да сырлы жебені зырқыраттым емес пе деді әкем. Сол кезде екі көзінен қан шашқан қара бүркіт зырлаған жебені жол жөнекей қағып алып алды да ортасынан қақ бөліп, қайра өзіме атты. Жебенің ұшы көкірегіме қадалып, шошып ояндым. Ояндым да ойға қалдым.

Көп ұзамаспын, балам! Абылайдан туған бізден басқа ел қамын ойлап, сол жолда басын бөйгеге тігер ешкімді көре алмай тұрмын. Уәлі де бір, үйіп қойған бір арба көң де бір. Қарақалпақ тауының тасасынан әріге мойнын соза алмай бұғып отырды да қойды. Хандықтың қос тізгін, бір шылбырына ие бола алмай ақыры айрылып тыңды. Қазір одан тоқалы атығай Сарғалдақтың қызы айғанымның аты зор, абыройы биік. Абылай тақтан тайған соң нар шөккен, бақ дарыған қазақ даласынан да күт қашты. Батырлары баянсыз, билері пәтуасыз болды. Әке тағына ие болсам деген менің кеудемді басты, тілегімді кесті! Ендігі үмітім өзіңсің, балам. Еліңді ойла, Абылай салған сара жолдан табан аударма деп еді, жарықтық!

Қалған тірлік өзіңе мәлім, Нысаным!

Нысанбай: Сонша түңілер күн дей алмаймын. Кешелер ұлы жүзден Сыпатай батыр мен Рүстем төре он екі мың қолымен қосыныңа келіп қосылмақ ниетте деп естідім. Ертендер қырғыздан Кәрібоз бастаған елші келмек.

Осының бәрін жақсылыққа жорылық, Кенекем!

Кене: Арқа тірер Сарыарқа артта қалды. Табан тірерім Алатаудың азаматтары емес, тарғыл тасы ғана ма деп шошынам!

Нысанбай: Әл рахман - сабыр, би рахман - шай-

тан деген, Кенеке! Күйікке күйремей, сабырға ерік беріңіз.

Кене: (зілді күлкімен) Тамыр берген түйеден, төңір берген тоқты артық, абызым. Артын тоссақ тосалық, аптықпай!

(Осы кезде хабаршы енеді).

Хабаршы: Алдияр! Рүстем сұлтан мен Сыпатай би келіп тұр.

Кене: (орнынан тұрады) Еңсін!

Рүстем мен **Сыпатай** қосарлана:

Алдияр, Кенеке! Ұлы жүздің жеріне табан тірегелі төбе көрсете алмай ұятты болып жатырмыз. Соның бәрін ақтап алмаққа 12 мың қолмен қосыныңа қосылмаққа келіп тұрмыз.

Кене: Қалың дулат дабылыма дауыл қосып кеп тоғысып жатқанда екеуің шет қалмас деп едім. Ортақ жауға бірігіп ойран салсақ, сөйтіп Жетісу бойын өз иесі - қаймана қазаққа алып берсек арман не?

Сыпатай: Біздегі арман да сол ғой, Кенеке.

Рүстем: Әлбетте, Кенеке, әлбетте.

Кене: Қоқан мен қырғыз ауыз жаласып жатыр дегенді естіп, біліп отырмын. Одан не хабарларың бар?

Рүстем: Ормон мен Жантай тұрғанда қырғыз бұлаң құйрыққа салмас па. Қоқан ханы Әлімханға қырғыз елшілігінің “Ләппәйлеп” барғаны кеше ғана емес пе! Жобасы жең ұшынан жалғасып, жасырын мәмілеге келген де болар.

Сыпатай: Сіздің бермен ауып түсуіңіз қырғыз маңаптарын жүдә ауыр ойға ойыстырған ба деп қалдым. Ормон да, Жантай да өз биліктерінен айрылғысы жоқ қой, тегі.

Кене: Олардын қуыршақ билігіне кім дөркөр. Тек бізге ұрынбай, обыр жау – Ақ патшаға қарсы тұрар күш қосса болды емес пе.

Наурызбай: Сол ғой біздің тілек. Жауырыншыны жау, есепшіні жұт алады деп, келте пішіп, кем сөйлейтін

қырғыз ханының тағына несіне қызығайық.

(Осы сәтте хабаршы келіп кіріде).

Хабаршы: Алдияр! Қырғыздан Кәрібоз бастаған елші келіп тұр.

Кене: (Рүстем мен Сыпатайға кезек қарайды. Анау екеуі абыржып қалады).

Ал іздегенге, сұраған. Не дейміз?

Рүстем: Сіздің жауап - жауап! Серт осы!

Сыпатай: Біз қайда кетер дейсіз, жүдө.

Кене: Олай болса сөзіміз де, сертіміз де бір жерден шықты дейік. Кірсін Кәрібоз. (Кәрібоз кіреді. Жүзі сұсты. Кек түйіп келген түр байқалады).

Кәрібоз: Алдияр!

Кене: Бар бол, жарқыным! Нендей ниетпен келдің, Кәрібоз? Елдестірмек елшіден, жауластырмақ жаушыдан. Соның қайсысың, ащы да болса ашығын айтар кезің бұл.

Кәрібоз: Елшімін, алдияр! Елшімін. Елдестіру қолымнан келсе несін аянайын.

Кене: Кәне, сөйле. Тыңдалық! (бәрі жайғасып отырысады).

Кәрібоз: Сөйлесем, қырғыз қан төгіске қарсы. Бірақ сіздің тараптан ондай ниет байқалар емес. Күні кеше ғана әкем Қанайдың сырлы тамын шағып кетті тентек інің Наурызбай. Бұдан өткен қорлық болар ма?

Кене: Үйірлеп жылқы барымталауың бір басқа, кермеде тұрған торы төбелімді ұрлауыңды қалай түсіндік. Науан тамыңды талқандаса ұрыңа тиым салмаған сенің басынғаныңа жауап та! Алмақтың салмағы, тентекке тез бар! Орынсыз кінә іздегеннен де табысар жол неге іздемейсің, Кәрібоз? Екі рет елші жіберіп елдеспекке шақырдым. Дұрыс жауап берудің орнына түктеріңді дүрдитіп, теріс теуіп шыға келдіңдер. Елшіге өлім жоқ деуші еді, сендер сол қағиданы бұзып, елшілерімнің басын алдыңдар. Мен қорлансам сенің бетке салық сала айтып отырған

сөзіңді тыңдаудан қалар едім. Мен кәрленсем табан аузында басыңды қағар едім.

Кәрібоз: Озбырлығың еттен өтіп, сүйек сындырар болды хан Кене.

Кене: Озбырлығым сол болса 100 жігітімен Қалша биіңді неге босаттым. Кеше ғана Келдігүл бастаған елшіңнің қылшығын қисайтпай оны жібердім қайтарып. Озбырлығым сол болып па? Сақау қырғыз, халалдық пен харамдықты айыра алмас халге жеткен түрің бар. Жаман ханың Ормонға хат жолдадым. Күш қосып Қоқанды қырғыз жерінен тазартайық дедім. Саудың тамағын татып, ақылы кемістің сөзін бұтып шататын ханыңның бері қарар ниеті жоқ. Қырыс мінез, қисық мойын қабандай қара жылымға бастап барады.

Құдияр лақтырған сүйекті қақшып алғанына мәз! Ертен етегіңді Қоқан басса, Ресей патшасы кеңірдегіңді шайнайды. Сонда қалай бұлқынып, қалай құтылар екенсің. Екі кемеңнің құйрығын ұстаған кім бар. Екі жаққа да жағамын деп жүріп бармағың шайнауда кетпесеңе көзің жетті ме? Соны неге түсінбейсің, Кәрібоз. Өлде туған халқыңа, кіндік қаның тамған жеріңе жаның ашымай ма?

Кәрібоз: Бір маңқа қазақтай біздің де жеріміз бен елімізге жанымыз ашиды-ақ. Сол үшін де елдескенмен елдесіп, селбескенмен селбесіп, күрескенмен белдесіп жатырмыз емес пе. Өүлекі төре ат үстінде төрелік айтады деген осы Кенекем!

Кене: Жә, Кәрібоз! Менімен арылуға емес, араздасуға келген түрің бар. Ендігі жерде ел боламыз ба, жау боламыз ба. Кесімді сөзіңді айт.

Кәрібоз: Іргемізге келіп алып маза бермесеңдер жаумыз, тыныштықта болсаңдар елміз. Бірақ, хан иемізге жолдаған хатыңыздағы шарт орындалмайды. Бұл Ормонның мен арқылы жеткіз деген жауабы. Тоқ етері осы, Кенехан! Бізден қолдау да, қоштау да болмайды!

Науан: (ызалана сөзге ораласады). Қап, мына сақау

қырғыз сарттың бақалшысындай саудаласуға келіпті ғой, өзі. Бақалшыдай саудасалар, бетпақ қатындай салғыласар жер ме бұл! Неге көнбейсің, неге ұқпайсың мән-жайды! Құйтырқы Құдияр қашан құйрығын ұстатып еді. Бар пәле төріне озып, түндігіңді тілмек ақ патшада ғой. Кеше болмасаң ұғар едің.

Кәрібоз: Әй, Науан! Тебер тұяқпын деп тасыма, таңыңды айырар мүйіз бар! Төбемізге тоқпақ ойнатып болдың ғой, түге! “Жерінен ауғанға жеті жыл қоныс жоқ” дегенді мен емес, бабан қазақ айтқан. Соны неге ұмыттың!

Наурызбай: Мүйізінді бұрап алып артыңа қағайын ба осы! Көке, жібер еркіме!

Кене: Жә, Науанжан! Кәрібоз елдестірмек пе десем жауласпаққа келген екен ғой. Тағы нең бар бізге айтар?

Кәрібоз: Қорланған соң айтам да!

Кене: Қорланғаны несі. Сонау Сары Арқадан келсем қырғызды қорлау үшін келіппен бе. Қорғау, қолдау үшін емес пе еді.

Кәрібоз: Қорғағаның қорлау болса, қолдағаның қайсы?

Кене: Неше рет елші жібердім. Шатқаяқтап шалыс басқан өздерің. Қолдасайық, ортақ жауға қарсы тұралық дегенімді қай қырғыз ұқтыңдар. Ұқпадың! Қоқанға бір, орысқа екі – жалтақтаумен келесің. Түптің түбінде екеуінің қорлық, мазағында қаларыңа мен кепіл. Халқын сатқан Ормонның да, жалпақ шешей Жантайың да, мына тұрған сен де сол халқыңның қарғысын арқаларсың ба, арқаларсың. Кесімді сөзің сол болса біз біттік.

Рүстем: Апырай, шарт кеттің-ау, Кенеке.

Сыпатай: Ауыл итінің құйрығы қайқы деген. Ерегіс елдікке жеткізбес. Кек қан төккізбей тұрар ма!

Кене: Екеуің неге күмілжи қалдыңдар. Кәрібоздың көрлі сөзі жаңағыдай болса хан басыммен кеудемді қалай имекпін. Онда әй десе өретін, шәй десе жусайтын көгендеулі қойдан нем артық болмақ. Сөз кесімі күшке

тірелді. Кәрібоз, көнбесең күшке салам, түзелмесең тезде салам, сынбасаң тізеге салам, бүгілмесең белге салам! Сөз соңы осы. Тәмам! Ұрысқа дайындала беріңдер!

Рүстем мен *Сыпатай* қосарланып: “Ләпшай, тақсыр. Болмады, жарамады”, - десіп шығып кетеді.

Кене: Хош, Кәрібоз! Сені мен, мені сен ұғыспадық. Күндердің күнінде ұғыспау жетер түбімізге! Хош жарқыным, жөней бер!

(Кәрібоз шығып кетеді. Хан Кене ауыр ой құшағында тұрып қалады).

Төртінші көрініс

Кекілік таудың етегі. Ел абыр-сабыр. Ұлы майдан қарсаңындағы қам-қарекет.

Төбе етегінде Рүстем мен Сыпатай.

Рүстем: Әкесі Қасымның қыңырлығы мұны да дұрыс жолдан бұрып әкетіп бара ма деймін.

Сыпатай: Кешегі Кәрібоздың сөзі кесек шықты. Өліспей беріспес деймін, жүдә!

Рүстем: Е, қырғыздар өз жерінде отыр емес пе. Әр тас, әр бұтасы қорған ғой бұларға.

Сыпатай: Байқадың ба, жүдә, Қоқанмен қойындасып қалған-ау.

Рүстем: Қоқаның бергі жоба. Құрықты Ақ патшаға да салған түрі бар қырғыздардың. Талай рет етегінің астына барып тығылған генерал Вишневскийдің әскерімен де жең ұшынан жалғасып қалыпты деген хабар шынға айналған түрі бар-ау өзі.

Сыпатай: Енді не істедік. Ертеңгі ұрысқа кіреміз бе, қайтеміз.

Рүстем: Есің барда елің тап. Ендігі жолымыз Кене-сарымен түйісе қояр ма екен. Бас, бас қамын ойлайықта, Сыпеке!

Сыпатай: Кене, келер, кетер. Біз қаламыз осы жер-

де. Іргеміз бөлінбеген қырғызбен қырғи қабақтығымыз келісе қоймас, тегі!

Рүстем: Анау Саурық барымтада кеткен жылқысына ара түсем деп жүріп осы қырғыздың найзасына ілінді емес пе. Бүгін Кенеге шығысқа, ертең қырғызбен ұғысуымыз қиынға соқпақ. Не де болса бүгін түннен қалмай хан қосынынан бөлінелік, ендеше. Жәні сол!

Сыпатай: Жәй кетпей өз абыройымызды да ойлай кетсек қайтпек.

Рүстем: Не істе демексің? Түсінбедім.

Сыпатай: Ормонға жансыз жіберіп алалық Көк бөріні майдан даласына жалғыз қалдырдық, енді не істесең де өзін біл делік.

Рүстем: Жөн-ақ. Мен Вишне夫斯基ге шапқыншы жіберейін. Ертең Ормонның алғысынан да Ақ патшаның иыққа тағар шені, үстіңе жабар шекпені өтімді болмас па.

Сыпатай: Жүдә, дұрыс бұл сөзің. Ал уәде осы болсын. Түнде сыпырыла көшелік. Мен өз қолыма кеттім.

Рүстем: Мен де. (Екеуі де жоқ болады).

Хан Кененің ордасы. Төңірегі толы батырлар. Наурызбай, Ағыбай, Бұхарбай, Жәуке, ақын Нысанбай да осы арада. Тәрде ауыр ой үстінде Кене отыр. Сәлден соң басын тіктеп сөйлеп кетеді.

Кене: Ұрыс алдындағы ақырғы кеңеске шақырып отырмын. Ой бөлісіңіздер. Екі күннен бері Кекілік таудан төмен құйылған қырғыз қолы таусылар емес. Шаңдатып басылар түрі жоқ.

Жәуке: Мұнша қол бұларға қайдан қосылды екен?

Наурызбай: Көз қорғақ, қол батыр. Шөбін жарып өтемін!

Ағыбай: Баяғыда Абылай бабаның ат құйрығына жапырақ байлап құба қалмақты үркіткені болушы еді. “Шаңды жорық” атанға сол тәсіл болып жүрмесіп бұлардікі.

Кене: Мына сөзіңнің жаны бар, Ағыбай. Бірақ кешегі

Көрібоздың салмақ сала сөйлеген сөзіне қарағанда тыңнан күш қосылып, құнап қалған түрі бар қырғыздың. Тыңнан тартқан күш бар-ау осыларда.

Наурызбай: Шанды болсын, қанды болсын, қырғыз шебін бұзудан басқа амал жоқ. Құдай тілекті қолдаса Арқаға ат басын бұралық!

Кене: Атымыз әлді сені мен мен құтылармыз. Соңымыздан ерген ел қайда қалмақ. Сеніп ерген елден айрылып не опа таппақпыз.

Наурызбай: Қасыма 500 жігіт қосып беріңіз. Елге жол ашпасам маған серт. Не өлейін, не жол ашып берейін, Көке. Енді шегінер жер жоқ. Уақыт тығыз! Ала-таудың жырасында қалғанша, Арқаның адырына барып өлелік!

Кене: Әлгі Сыпатай мен Рүстем қайда болды екен. Біз шеп бұзбаққа ұмтылғанда, олар қос бүйірден тимес пе!

Жәуке: Бізбен араласпай өз қосындарында жүреді ғой, бөлініп. Мына кеңеске келмегендері күдік шығарғандай екен.

Наурызбай: Қоқандаған Қоқанның қолтығына тығылған қырғыз манаптарынан ол екеуінің несі артық. Тығырыққа тірелген түрімізді көріп жалт берсе танда-бандар!

Кене: Кеше ғана келгенде бір төбеде басымыз, бір сайда сүйегіміз қалсын деп ант-су ішпеп пе еді, мұндар. Жеме-жемге келгенде жемтіктерестеріне жығып бергендері ме? Сенейін бе, сенбейін бе?

(Осы кезде хабаршы енді).

Хабаршы: Алдияр! Жау таудан төменге түсіп Май-төбеге беттеп келеді.

Кене: Не дейді! Соғыс! Соғыс қой, мұнысы. Ал батырлар, атқа қонындар! Алла жар болсын!

(Батырлар ортадан шығып кетеді).

Кене: Уа, Нысанбай, абызым. Анада бір оңашада қалғанда әкем Қасымның түсін айтпап па едім. Кешегісін сол түстің түп-тура қайра енуі қалай?

Нысанбай: Ойпырмай, ә. Тап сол түс дедің бе, Кенеке?

Кене: Иә, тап сол түс! Тек жебені кері атқан жоқ. Шалқамнан ұйқыда жатқан менің кеудеме қонып алып жүрегімді суыра шұқып, шаңқ-шаңқ етеді. Аяқ-қолымды әлде кім керіп байлап тастағандай қозғала алар емен. Қозғалмақ тұрсын тілім таңдайыма жабысып, үн де шығара алмаймын. Сол зілді қара бүркіт жүрегімді суырып алды да бұлтпен араласып көз жетпес биікке көтеріліп кетті. Жай кеткен жоқ! Бауырымда жатқан Науанды да іліп әкетті ғой, Нысаным!

Қара тер көмген қалпы қиналып ояндым. Қиналып емес-ау, шошып ояндым! Әкем Қасымның ажалы болып келген қара бүркіт менің жанымды да алар-ау дедім. Ұзамас! Таяу! Таяу қалды, Нысанбай! Мына ұрыс соңғысы болар ма?!

Нысанбай: Атақ, даңқысыз зілді бүркіттің қанатына ілесіп без пақыр бойлап бара алмас зау биікке көтеріліп кетеді екен, Кенекем! Қамықпаңыз, Жаратқан ие жар болғай!

Кене: Ой, абызым, мен атақ, даңқ үшін күресіп жүр деймісің. Ел, сорлы болған ел үшін емес пе еді осының бәрі. Он жылға созылған сергелдең соңы осы болды. Неткен баянсыз, бақсыз, сорлы едім! Соңымнан ерген сорлы жұрт, кінәлімін, күнәлімін алдында! Кешермісің, ұғармысың хан Кененің арманын. Әлде лағнет, лағнет деп тас атып, күл шашармысың соңымнан! Ар алдында да, дар түбінде де айтарым – адалмын! Бар ғұмырым өзіңнің елдігің, азаттығың, еркіндігің үшін өтсін деп едім...

Құдай ол мақсатыма жеткізбей, желкемді қиғалы тұр, орта жолда. Мен де Ақ патшаға малай болып шен, шекпен алуды білмеді деймісің. Бірақ менің жолым сатылған сұлтаннар мен ұлтан болған төрелердің жолы емес еді. Мен басқа жолды таңдадым, Нысанбай! Сен де ердің соңымнан. Жаңа ғана жан алысып, жан бермекке бас тігіп серттескен қайран сабаз батырлар табылды

қасымнан. Мен неге сорлы болмақпын! Жоқ! Жаңылма хан Кене! Сен елдің соры да, қоры да емессің!

Елім деп шаһит кешкеннің басы да соңы да мен бе екем. Жоқ, мен емес! Жалғасады! Ұласады ұлы ерлік. Дабыл қағады батырлар! Ұлы шайқас, ұлан асу алда, алда, абызым! Мен өлсем сол ұлы сеніммен өлермін! Азаттық күресі менімен ғана тынарма! Тынбас, жалғасар!

Көңілімде бір ғана күдікті арман кетіп барады, Нысанбай! Ол анау Сыздық қой. Бөріден қалған бөлтірік деп соңына шырақ алып түсер тексіздер аз болмас! Көрген күні не болар. Көрінгенге көз тұрткі – жаутаңдаумен күн кешер ме? Әлде Кенеден қалған тұяқ деп тектілер табылып есіркеп, елер ме? Бар үміт, тірегім сол перзентімде еді. Жеткізе алмадым, жете алмадым сол тілекке! Мына жалғанда қай тілегі орындалған пенденің! Уа, дариға!

Нысанбай: Егілме де мүжілме, Алдияр! Алласы жар болса, Сыздық-жан өз жолыңды жалғар-ақ!

Кене : Айтқаның келсін, Абызым! Он жылға ұласқан ұлы жорықтарың сенделткен сердебемен бітпегі қалай? Әлде залал, зарар, зәбірім ел қарғысына қалдырды ма мен бейбақты? Соңымнан қалмай ерген мына ел мен батырлар не үшін жүр сабылып. Әлде олар да өнбес қиял, орындалмас арманға алданған пәруана ма? Жоқ! Олай емес шығар. Олай емес! Маған сенді, менің ұлы арман арқалаған адалдығыма сенді! Шүкіршілігім де сол емес пе! Сол, абызым, сол!

Қол жиып жүріп Қарауыл Қанай ұрпағы Итқараның ауылына келгенімде алдымды ораған тоқпақтай қарашал не деп еді. Күні бүгін көкейімнен кетпейді:

Әй, хан Кене!

Өзімізді ығыр қылдың,

Сөзімізді сыбыр қылдың,

Көзімізді сығыр қылдың.

Малымызды айдап алдың,

Жігітімизді байлап алдын.

Енді бізде не құның бар, -

деді-ау тіліне шоқ түскір ділмар неме.

Бұл менің тізе батырған зәбірлігім болар. Зәбір бар жерде ашыну бар, ашу бар! Солай істейін деп істеді деймісін? Атама алты қатын алып берген Атығай-Қарауылға артар өкпем жоқ! Абылайға қонысын қиған Көкшетау елі кеңдігін, кісілігін көлденең тартты, батырлары қасымнан табылды. Ел болған соң тентек-телсіз болған ба? Тіні берік, серті адал елім үшін жан пида! Теріс азулының тісін қағып, тезге салсам, қолдасар, білекке білек қосар жұртқа барар жол тапсам деген әрекет емес пе еді соның бәрі. Бірақ қара шалдың сөзінде зіл, жанарында мұң бар еді. Ат басын бұрып кері қайттым. Енді ойласам ондай райдан қайтарған шегіністерім аз болыпты, Нысанбай!

Еменге қарсы біткен бұтақтай қайсар, қыңырлығы-ма бағып артық та кеткен кездерім аз болмапты. Жаратқан ием, өзің кеш. Басына мұнша көтерген асыл елім өзің кеш! Бәрі де өз тілегін, өз қамың еді! Жаным да, қаным да, малым да, тағым да, бағым да сенің жолыңа құрбандық болсын деп едім! Сол тілектің орындалар сәті де таянғандай! Разымын, халқым! Сендің, соңымнан ердің! Өттең есіл еңбек, он жылға созылған азапты күрес өз мәресіне жеңіспен емес, жеңіліспен жеткелі тұр! Өкінішім де, өзек өртер өксігім де сол!

(Хабаршы енеді, аптығып).

Хабаршы: Алдияр! Зеңбірек жау тобына үш рет доп атып, төртіншіде қақ айрылды. Наурызбай топқа кірмекке ат үстінде тұр сұранып.

Кене: Апырай, зеңбірек қақ айрылды дегенше бағымыз теріс айналды демеймісін түге! (Ордадан шығып төбе басына көтеріледі ентелей басып. Дүрбі салып ұрыс даласын байқастайды).

Наурызбай: Жан Көке! Қырғыздар керіп, келіп қалды. Жібер, жіберіңіз. Ақырғы рет алысып өлейін. Бұл тұрысым не тұрыс!

Кене : (белдігін шешіп мойнына іледі). Ей, Алла, Науанымның жолын оңғара гөр. Бар, бар, ботам! Аялдама, аянба! Ағыбай, әй, Ағыбай, бірге, бірге аттан Науанмен. (Қолындағы дүрбісіне жармасып қадалады). Бұзыңдар шепті. Жол ашыңдар еліңе!

Бұхарбай : Әне, әне кетіп барады. Науан батыр.

Жәуке : Іліп кетті, төңкеріп кетті біреуін.

Бұхарбай: Ағыбай қайда, Ағыбай! Аттан ауып қалған жоқ па жазған неме.

Жәуке: Ол да әне, ілесе түспек. Өттең аралары алшақтап барады. Бөлініп қалмаса жарады. Керіп барады қырғыздар!

Бұхарбай: Бай кайсың ба, біздің бір сарбазға оншақтысы жабылып, аттан түсіріп алып қалып жатыр. Өттең күштің кемдігі-ай! Кешегі құйылыс тегін болмады. Жау қарасы қалыңдап барады.

Жәуке: Тас түбінде бұғынған мергендер қарасы да баршама. Күлдірмамай гүрсілі үдеп тұр. Бөрінен де сол қатер.

Бұхарбай: Рүстем мен Сыпатай неге кіріспей тұрмына ұрысқа.

Кене: Мана кеткен шапқыншы да жоқ. Қайда жүр. Оққа ұшқан болар, жазған!

Жәуке: Сыпырылып, сытылып кеткен түрлері бар. Өйтпесе мына ұрысқа 12 мың тың қол тиіссе жауды таудан түріп тастар едік қой.

Бұхарбай: Япырай, деймін. Бұдан өткен сатқындық болар ма? Сатып кетті-ау, тексіз немелер. Түн жамылып өкше көтерген болды.

Кене: Апырмай, ана арада не болып жатыр. Көзім жа саурап көруден қалдым. (Кене дүрбісін Жәукеге ұсынады).

Жәуке: Ойбай, Ақауыз ат құлады ғой. Оқ тиді-ау, жануарға. Науан жаяу ұрыс салып жүр. Ағыбай қайда, Ағыбай!

Бұхарбай: Ағыбай, Ағыбай қайда қалды? Неге құтқармайды? Бөліп әкетті-ау. Тізе қостырмады. Жырылып қалды. Өттегене!

Жәуке: Оны да қоршап алыпты. Жетер емес, жеткізбейді. Өттегене, дүние-ай! Енді не амал бар? Алдияр!

Кене: Аттаныңдар! Құтқарыңдар Науанды. (Тенселіп келіп тасқа отыра кетеді). Кеш, кеш қалдыңдар. Құтқара алар ма екенсіңдер!

(Қос батыр төбеден түсіп, ұрыс даласына аттанады).

Нысанбай: Е, Алла, жасаған! Шыққыр көзім не көріп тұр, Кенеке! Шынымен-ақ хан иемнің жығылды ма ақ туы. Тіктей түсер кім қалды.

Кене: Ешкім де Нысан абыз, ешкім де қалмады. Жусап қалған қол анау. Науан қалды қолды боп. Күш бермеген Ағыбайдың жырыла қашқан түрі бар. Майтөбеде екеуден екеу қалдық елбесіп. Жау ентелеп кеп қалды. Берік бол ақыным. Сырыңды берме, сұстана түс, жарқыным. (Кәрібоз бастаған бір топ қырғыз қолы Кенені қоршап тұра қалады).

Кәрібоз: Бармысың хан Кене! Көп тосып ем, кемерден төгілер кезің келген-ақ шығар. Бер қаруды, алға түс.

Кене: Кекетер жерің бұл емес, Кәрібоз! Жалғыз ғана тілегім – босат мына абызды. Жазығы жоқ жан еді азаттық бер басына! Өттең дүние-ай! Орыстың оғынан өлсем етті! Қандас қырғыздың қылышына желкемді қиғызғанша. Ойраны бөлек орыстан өлсем етті!

Кәрібоз: Ақынында жұмысым жоқ. Қалаған жағына жүре берсін. Азат!

Кене: Ал, Нысанбай абызым! Хош болғайсың, Бақұл бол! Қалың елге сәлем де. Алдияр жұртым кешсін де. Тілегім сол ақырғы! Ал бастай бер, Кәрібоз! Бақұл бол, жұртым, бақұл бол! Мен бақұл! (Белдігіндегі қылышын анадай жерге атып жібереді. Кәрібоз бастаған жаушы топ Кенені алға салып кетіп қалады. Шөгініп отырып қалған Нысанбай ақын қобыздың өксікті, мұңлы сарынына қосылып зар толғайды).

Нысанбай:

Дүрі Жауһар данасы,
Өркімнің алла панасы.

Жан біткенге несібе –
Дарияның аққан саласы.
Үйсіздерге үй болған,
Би – отанның ханасы.
Кенесары, Наурызбай –
Абылай хан-ды бабасы.
Өуелгі мекен тұрағы,
Көкшетаудың даласы.
Жазғы жайлау қонысы –
Ұлытаудың саласы.
Өте залым болмаңыз,
Мұсылманның баласы,
Ақырында олардың,
Қырғыздан болды қазасы.

Қоғамы күшті ер еді,
Қиімді бала тудырған,
Ықпалы жүрген ер еді,
Алтынды қылыш будырған.
Абылайлап ат қойып,
Дұшпанды көрсе қудырған!
Көп сарғайтып келместей,
Кене хан, саған не болды?

Патшада бар алтын тақ,
Жасынан Жаппар берген бак,
Зілді қара бүркіттей,
Шабытты туған сұғанық.
Қанаты жоқ, құйрық жоқ,
Бір анадан жалғыз тақ,
Көп сарғайтып келместей,
Наурызбай, саған не болған?

Шымылдық.

Ағыбай батырдың үш арманы (Хикая)

Сыйынады батырлар,
Аузы кетпей тілектен.
Шұбыртпалы Ағыбай
Талайды шанышты жүректен.

Нысанбай.

Етегін шаңға малып, ұшар басын ақ ұлпа бұлтқа батырған арса-арса адырлы төбелер азу тістей ырсиған қызыл шақат тасы, күрең бояулы тырбық тобылғыдан басқа шыр бітпеген шырайсыз қалпымен көңілге жүдеушілік халін, көзге сұрқай сұсты сипатымен ұрады. Ақ орданың шаңырағын шайқалтар Қарабастың қатулы желі терістік тұсқа шекелей шығып алғалы сұрқай өңірдің былай да өніп кеткен кескінсіз ажарын одан әрі тонап, талай түскендей ме дерсің. Ұшарын жел, қонарын сай білер қаңбақтар ғана қалбаң қағып, ұшықиыры жоқ шексіз даланы армансыз адақтай кезіп-кезіп барып, болдырған халда тобылғы балағына оралып, ошарыла аялдап қалып жатқаны болмаса мына өңірде өлдіге есеп өлі тыныштықтан басқа иектеген ие жоқтай.

Ақ адырдың қолтығына сұғына кіріп жатқан бес-алты үйлі шағын ауыл төбесінен тіктеп барып түспесең жаудан бұққан жымысқыдай жымын білдірмес жып-жылмағай дала қойнына қапысыз сіңіп кеткендей ме дерсің.

Бөрі бұлкекпен Ақ Адырдың иығына көтерілген үш салт атты суықтан бүрісе бұйығып жатқан ауылдың шұбыртпалы Ағыбай батырдың ауылы екендігін бірден таныған. Оны жазбай танытқан ортадағы ақ шаңқан ажарынан айнып, бозға айналып өңе бастаған сегіз қанат үйдің маңдай тұсына ілінген сарыала таудың мен мұнда-лаған желпінісі болатын.

– Е, жарықтық-ай, сен әлі бар екенсің ғой, - деген

есік пен төрдей жиран айғырдың үстіндегі еңгезердей бұжыр қара еңсеріле толқып барып қайра түзелген. – Ағекеңнің ауылы осы болды. Жүрелік анау сары ала ту Ағекеңнің туы ғой, әлі жығылмаған екен. – Бұжыр қараның үні тарғылдана құмығып шықты.

Ит арқасы қияннан ара қонып жеткен межелі тұстың адырдың іргесін иектей қонған шағын ауыл екендігін сезінгендей сергек мінезді жирен айғыр оқырана пысқырып алып жіті желіп кеткен.

Ат дүбірін бағып отырғандай үйден ширақ шыққан көсеу қара мұртты жігіт ер үстінен төбедей болып төңкеріле түсіп жатқан бұжыр қараны қолтықтай берген.

– Есен болдың ба, шырақ? Ағекеңнің ауылы осы болар? – деді жігітке айран көзін тіктей қадап.

– Ел есендікте. Ағекемнің ауылына дөп түстіңіз. Қош келдіңіздер, - деген жігіт жирен айғырдың шылбырына жармасты. Үш атты киіз үй сыртындағы кермелі ықта-сынға апарып жеделдете байлаған соң жол бастаған.

Киіз үйге кіріп келген бұжыр қара ортадағы ошақтан көтерілген шала жансар от жалынының сөулесі жетпеген төр алдындағы тұсқа үңіле қадалған. Іздеп келген асылын енді байқап бағдар дұрыстағандай.

– Ассалаумағалейкум, Ағеке. – деді. Үні қалтырап шықты. Сырт пошымы қына басқан қарабұжыр жар тастай алып адамның үзіле шыққан үні көңіл толқынын қапысыз танытқандай еді.

Төрде құс төсекте жатқан адам мына бір дауысты қайдан, қашан естіп едім, тым таныс, тым туыс, тым жақын жанның үні ғой деген ой шарпылысының шыр-мауынан шыға алмай аңтарылып қалған екен. Жұмулы көзін ашып есік алдында ілгері басуға ұлықсат құтқандай кідірістеп тұрған алып адамға сүзіле қарап барып көрпе үстінде жатқан оң қолын көтерген.

– Таныды, таныды-ау, жарықтығым-ай, – деп күбірлеп бұжыр қара ширақ қимылмен төсек қасына келіп тізерлей шөге қалған.

Сөйткен де қарт батырдың әлсіреп қалған қолын қос қолдай қысып, ернін науқастың маңдайына тигізген.

– Жарқыным, Тос-тосқауылмысың? Жеттің бе жам-позым? Ағекең аттанғалы жатыр қайтпас сапарға, – деп өзіне әлсіз де болса икемдей тартқан.

– Ағекесі, қойыңыз. О не дегеніңіз.

– Иә, Тосқауылым, солай. Өттен дүние, арман-ай. Сонау Кекілік таудың етегінде Науан-жанмен бір қосақта өлмегеніме өкінумен өтіп барамын, жарқыным.

Тосқауыл батыр бой түзеді. Төсек салған ошақтың көмескі от жалынының шарпысып қалып тұрған сәулесімен көзге түсер үй ішіне сүзілді. Қарт батырдың қанды жорықтарының куәсіміз дегендей екі-үш масақ жебесі бар қорамсаққа сұға салған қос арқар мүйізін сірімен сірестіре біріктірген адырнасын қылдан ескен көн садақ, қынабына күміс шекіп зерленген асфәхани алдаспан, емен сапты шолақ найза, жез шығырлы шолақ жең ақберенді бұл күнде ауру жеңіп төсекке бөленіп қалған мына шалдың бір кездегі бес қаруы болды дегенге сенбегендейсің. Қалмақ хонтайшысынан жекпе-жекте басын кесіп тұрып тартып алған қанды ауыз қара мылтық та кереге басына бүгін ілінгені болмаса әлі күнге ұңғысынан қорғасын бүркіп, жаңағы көсеу қараның аңшылық сапарларынан қалып көрмеген. Ақ адырдың он сан арқар, киігіне балки ұшқан құмалақтай қорғасынды қапысыз дарытар қара мылтықтың мүлт кетпес түзулігі шүбәсіз еді. Малайсары батырдың белоымртқасын үзіп жіберген қанды ауыздың тап осы екендігін естіп білгеннен бері Ағыбай қара мылтықты киелеп ұстайтын, ешкімнің қолына бермей де келген бір оқшау қазыналы қаруы еді.

Енді міне, есігіндегі күтушісі қалаған уақытында алып қажетсінбесе кереге басына іліп қолжаулық затына айналдырып алған.

Дүние, деген сол, бәрі де өтпелі, бәрі де көшпелі. Киеліңнен кие қашып, қымбатыңнан ие безді деген осы.

Тосқауыл жас шамасы өзінен біржарым мүшелді үлкен астау жонды Ағыбай батыр қатты науқасқа килікті дегенді естіп, үйде тыныш жата алмаған, Ағекесі қалың қырғыздың қамауында жалғыз қалғандай сезініп суыт атқа конған. Бірақ Ағекесі жаудың өтінде емес өз үйінің төрінде, аурудың қыспағында жатқаны мынау. Жау болса жағаласа кетер еді, аурудан қалай арашалап аларсың. Қайран сабаз-ай. “Кекілік” таудың етегінде неге өлмедім” – деді. Дүбірі жылдар құшағына сіңіп барып басылған есте елесі ғана қалған сол бір ұлы майданды кезеңдер қарт батырдың ойына қайра-қайра орала бергені өткенге салауат, бүгініне қанағат демегені-ау, сірә. Неге өлмедім дейді. Өлде жастайынан баулып өсірген жас жолбарыс Науан-жанын сағынды ма екен. Алды ашулы ақ боран үскірік, соңы жаймашуақ мамырдай мақпал Науанның “Ағеке” деген әдемі үнін, ашуын ақылға, ыза-сын жойқын әрекетке жалдар алдаспандай жарқыл мінезін ұмыта алмағаны да.

Тосқауылдың өзі де Ағыбай іріктеген қырық жігіттің бел ортасында болған. Сонау Күркіреуік өзені арнасына симай езуінен көбік атқан Атырау түбегін бұзып-жарып Ханшайым қызға қолқа салғанда Науанның қасында еді. Арынды өзеннен ат жалдап өткен өлермен қылық, қыз қасынан табылған қызықты күндер, Наурызбайдың қырық жігіттен бір оқшау төтен ерлігі, жүрек жұтқан қаһарман қайратты асауды ат үстінде омақа асырар темір тегеуірінді Тосқауылдың да төбе құйқасын шымырлатып, жон арқасын сан тершіткен. Қайран Науан жүрек басына қыл байланған жігіттің жолбарысы еді.

Көзіне құм құйылып, сансы сергелденмен өткір қырғыздың жүз бестегі Қарабұқа әулиесі Науанды бір көргеннен-ақ қатты шошынып “мынау ұмтылғанын ұрып жықпай қоймайтын, жауын қанша бауыздаса да таймайтынның нақ өзі екен. Артынан қарасаң еңкек, алдынан қарасаң шалқақ тұрпаты қажымас қайрат,

темірдей тегеуірінге қоса жүрек біткеннің көк бөрісі екен, – деп сипаттай келіп, екі иығында екі жолбарысы бар, атқан оқ, тартқан жебең дарымас, шамаларың келсе астындағы Ақауызын құлатыңдар” деп сәуегейлік айтыпты. Бұл әншейін бір айтыла салған әңгіме емес, көреген әулиенің кісі танып, қасиетін қапысыз болжай алар даналығы болар. Ағыбай Кекілік тауда Науанмен бір қосақта неге өлмедім деп өкінсе, өкініш түбінде қимас жанның өксікті сағынышы, өзімен бірге кетер ұлы қайғысы қойындасып жатар демеске шамаң қайсы.

Ағыбайдың ат жақты, сопақша біткен қарт жүзін сонау деңес маңдаймен қаусырылған қошқар қабақтың астынан жылтырай көрінген қос шамшырақ – қос жанардан тарамдай жосылған заһар жасы ұйысып қалған ақ қыраулы сақал, мұртқа сіңіп жатқан.

Сәлден соң қарт батыр қайрат тілегендей талпынып барып басын көтерді, беліне көпірте қасқыр ішік тастатып түзеліп отырды.

Ақ шөжімді кең сабалы көйлегінің ашылып қалған өңірінен арсаланып қалған кеудесі мен атан жілікті бұғана сүйегі білеуленіп байқалып қалды. Екі иіні атан түйенің қос қапталды өркешіндей өрлене, жондана, жалдана біткен еңселі тұлғасын сексен жылдың жымысқы уақыты қанша жырымдап ұрласа да Тосқауыл қарт батырдың ерекше бітім пошымын қапысыз танып отыр. “Сыры кетсе де сыны кетпеген асылым-ай” деп елжірей түседі.

– Көкшетауың не күйде, Тосқауылым? - деген қарт батыр еңісеріліп барып бұжыр қараға қадалды.

– Ел тозды, құл-құтан озды. Хан жайлауы қараң қалды. Патшаға қарсы соғыстың деп менімен оралған атығай, қарауылдың бірсыпырасы тепкіге ұшырадық. Әйтеуірі кенеше жабысып ата жұртты жағалап жүріп жатырмыз. Аруағыңнан айналайын Абылай баба жұртын жырымдап келіп қалалар қонып жатыр, Ағеке. Мал тұяғының барар өрісі тарылып, еркін жайлар кең

жайлау ақ тақырға айналды. Сырттан торығандар сырттанынан айрылған елді іштен іреп-сойып, талап жатыр. - Осы сұмдыққа өзі кінәлідей Тосқауыл батырдың үні тарғылдана шықты. Іштегі ашуын жасыра алмағанда осылайша қара бұжыр өңі де, үні де тарғылданып сала берер еді, қазіргі күйі де сол сипатын аңдатып отыр.

– Қолдан келер не қайрат бар. – Ағыбай ауыр күрсініп үнсіз отырып қалған. Апан ауыз зеңбірекке сұр жаба төтеп бара алмады. Көкшетаудан көтерілген жорықты шеру қазақтың қай қиырын шиырламады, шарламады. Түн жамылып, түсі қашқан Кенесары қосыны ұясын алдырған көк бөрідей көп жортты ақыры... Ақыры Ақ адырдың бір қуысына келіп қоныс тептік. Көкшетаудай көз сұқтанар құйқасы қалың көрікті жер емес, Бетпақтың бетінде отырғандықтан орысыңның одыраңдауынан аулақпыз.

Шұбырған шұбыртпалыны шетқақпай еткізбей ата қоныста отырған жайымыз бар, шырақ.

Осы кезде сырттан дүбірлі сарын естілді. Сарын үні мың сан тұяқ дүбірінің ауыл үстіне төне төгіліп келіп қалғандай тым тосын, тым сұсты еді.

Үйде отырғандар кәдімгідей елегізісіп, елендесіп қалған. Ағыбай батырдың тұла бойы қалшылдап, өзін-өзі ұстай алмаған халге көшіп, иығына жапқан қасқыр ішігі сыпырылып түсіп қалған. Жүзі қуара қатуланып, қошқар қабағы астынан қос жанары шытынай от шашып, мұрты жыбырлай қозғалып, түгі сыртына тепкендей сұстана қалған еді.

Сарын дүбірі ауыл үстіне төніп келіп, жарға соғыла кері серпілгендей ұзай түсіп барып, барып басылған.

– Бұл қай ит. – Көсеу қара атылып тысқа шыққан. Сәлден соң қайтып оралды.

– Бейбіше ауылы қос аударған ба, соның жылқысы екен ірге сөгіп көшіп бара жатқан.

– Солар-ақ сабылады да жатады екен, – деген жас келіншек жаратпаған сыңай танытқан. Қысырдың

қымызын сабадан сорғыта қотарып жатып. Тұяқ дүбірі шықса өзін-өзі ұстай алмай селкілдеп кетер Ағыбайдың екі жігіт екі етегінен басып зорға ұстап отырғандарын сан көрген Тосқауыл мына көрініске таңданбаған.

Тосқауыл қарт батырдың бөйбішеден ірге бөліп, жас тоқалдың үйіне ірге тепкенін енді аңғарғандай еді. Бәлкім Ағыбайдың аруағын қоздырып қалшылдатып кеткен тосын сарын бөйбішенің іргедегі ауылда отырып қыр көрсеткен әрекеті болар. Әйтпесе беймезгіл ауыл үстінен кім жылқы айдатсын.

Төбел тай сойылып қазан көтерген қарт батырдың үйі үш күн ығыр болған. Қияқ тартқан қобызшы жігіт үш күн, үш түн “Наурызбай-Ханшайым” дастанын қайта-қайта толғата төгілтіп қарт батырды ағыл-тегіл еңіретіп алып, Нысанбай сарынына бүтіндей бет түзеп, жасып қалған. Ағыбайды қайра ширатып, алдаспандай қайрадан қылпыта қайрап алып, аруағын аспандата көтеріп ұзақ сарнаған.

Дүрі жауһар данасы,
Өркімнің Алла панасы.
Жан біткенге несібе –
Дарияның аққан саласы.
Үйсіздерге үй болған,
Би – отанның ханасы.
Кенесары, Наурызбай
Абылай хан-ды бабасы.
Әуелгі мекен – тұрағы,
Көкшетаудың даласы.
Жазғы жайлау қонысы –
Ұлытаудың саласы.
Өте залым болмаңыз
Мұсылманның баласы.
Ақырында олардың

Қырғыздан болды қазасы, – деп басталған ұлы то-
лғау ұлан белдерге, асу бермес шөлдерге беттеген қанды
із, қатулы қосын жорықтарын жосылта жырлап Кене

мен Науан шыққан текті түптей түгендеп біраз отырып алған.

Кенесары ер болды,
Ел ішінде бір болды.
Қашқан, босқан жиылып,
Өз алдына қол болды.
...Қырғызға барып қырылып,
Ит пен құсқа жем болды,

– деген күйікті тұста Ағыбай қатты күйзеліп кеткен. Тұла бойы қалшылдап барып жастығына құлаған. Жүзін жуған жасына ие бола алмай екі иіні селкілдеп “аһ” ұра терең күрсініп, өткен күндер өкінішін өсікті зар үнімен жеткізген.

Патшада бар алтын тақ,
Жасынан жаппар берген бақ.
Зілді қара бүркіттей
Шабытты туған сұғанақ.
Қанаты жоқ, құйрық жоқ,
Бір анадан жалғыз тақ.
Көп сарғайтып келместей

Наурызбай, саған не болды? – деген тұста еніреген қобызға егіле қосылған жырау үні үзіліп, үздігіп, құмығып, тұншығып шығып еді. Отты күйікті леп сыртқа лықсып шыға алмай көмейде кептеліп, қызыл тілде байланып қалғандай қатты қиналыс, күңіренген күйзеліс білдірген.

Қобызшы жігіт ақ тер, көк терге түсіп болдырып барып тоқтаған. Жаңағы бір жосылған жойқынды жорық жосынын сыртта ұлыған қарабастың қабаған желінің зарына қоса күңіреткен қыл қияқтың заһар сарыны мына отырған көптің көңілін бор кемікше үгілтіп, егілте еңіреткендей, Кенесары, Наурызбай қазасына апарып соққан сойқанды соғыс сорабының қайғылы, қаралы қанды ізін қайра бір еске түсіріп кеткендігі қапысыз еді.

Ағыбай батыр басын көтерді. Үш күн бойғы ығыр-

лы жан, үш түнге созылған хиссалардан хиссаларға ауыса толғаған ауыр да азалы сарын сорабы әбден қажытып тастағандай екен.

– Жә, жарқыным, өлгенді тірілтіп, өшкенді қайра жандырдың. Бітеулі жарамның аузын қайра тырнап, жазылар ма деген жан жарасын жазылмас күйге келтірдің. “Науанжан кеткен соң бастан ауды бағымыз. Кенесары кеткен соң иесіз қалды тағымыз” деді-ау Нысанбай абыз. Рас болды сол сұрқылтайтың сөзі.

Аз тыныстаған қарт батыр оң тізесінде отырған Тосқауылға бұрылды:

– Тосқауылым, сонау адыра қалған хан ордасынан ат арытып келгеніңе разишылықтамын. Абылайға алты қатын алып берген, өзі қалаған жерден ойып қоңыс қондырған Ағытай Қарауылдың еліне сәлем де. Нысанбай жыраудың қабіріне менен арнап дұға оқы, сапарлас, жорықтас серігі еді. О дүниеде дидарласуға жазғай.

Елің алдыңнан шығар, шұбыртпалы Ағыбай шалдан не алып келдің дер. Алдыңа үйірлеп жылқы салсам айып па, оны бермеген төңірден тартып алам ба.

Мына ішігімді иығыңа жамыл, мына еменсапты найзамды босағана іл. Ағекемнің көзі дерсің, өйтпесе шолақ найзаң сылдыр сирек оғы бар орыс зеңбірегіне қарсы салар қару ма. Күні өткен көне де.

Қасыңа ерген жолдастарыңа бір-бір ат байлаттым. Жорытқанда жолдары болсын.

Бұл басы қайырылған бірінші кебім еді. Кеіншісіне құлақ түр, көкірегіңе құйып ал. Еліңе Ағекеңнің көкірігінде үш арман кетіп барады екен дегейсің. Сен енді соны тыңда.

Қарт батыр ұзақ сонар әңгімеге желі тартты.

* * *

Сайдың тасындай саяқ жүрген қырық жігітті бөліп алған Кенесары аруақты Ағыбай, ақжолтай Ағыбай батырдың осыларға ұстаз боларын қатты қалап еді. Жасы

жағынан үлкендігі бір басқа, иығында аш құрсақ жарған ақ бурасы Ағыбай хан қосынындағы бар батырдан аруағы басым түсіп тұратын, ақылға кең, парасатын парыққа жұмсар жігері сарқылмас жігіттің сырттаны саналатын. Қалың қолға жалғыз өзі шабардай шабынғанда ақ бурасы аруаққа айналып, алабөтен, аспандатып, биіктетіп, тұлғаландырып өкетер еді, жау қарсыдан шапқан жалғыз батырдың соңынан ерген қалың қолды көргендей, бәрі де езуінен ақ көбік шашқан ашулы бурадай буырқанған топанды күшті сезінгендей жігерлері табан асты жасып, қаһарлары қаймыға қайырылып сала беретін.

Сол Ағыбайды Науан батыр қатты қадірлеп өсті, еркелігін есерлікке жендірген тұсы көп болса да Ағекесі де жас жолбарыстың жігерін жанымаса жасытпай, өзімен таң ұстап ұстанды ұлағытынан жазбаған.

Ұрынарға қара таппай ат құлағында ойнайтын жігіттер соғыс ойынынан бос уақытта барымта-сырымтасыз отырмайтын. Осындай бір құрықты тым әріге сілтеген тұста бес бақанға тізіп жылқы айдап қайтып келе жатқан жігіттердің соңынан жалғыз қаралы қуғыншы көрінген. Он сегізге жаңада жеткен Науан ат ойнатып аңды орады. От мінезділігіне басып.

– Ағеке, мен тосқауылда қалайын, жылқыға ие болыңдар, – деді шолақ найзасын оңды-солды үйіріп.

– Осынша топқа жалғыз шапқан осал болмады мынауың. Өзім бастап келіп ем, өзім тостым жолын. Сен жөнел, Науанжан, – деген Ағыбай ат басын бұрып, көлденеңдей берген.

Көз ұшындағы жалғыз қара сары жазықпен зарлатып-ақ келеді. Ағыбайдың қиядан шалар жанары жалғыз қараның көлденең салған найзасын аңдады, күн нұрымен жалт-жұлт етіп шағылысқан дулыға, сауытын байқап үлгерді. “Осал болмады, – деп түйді батыр, – әйтпесе осынша топқа жалғыз шауып не көрініпті. Жаңағы Науандай ашуы алда жас береннің бірі болды.

Ұрынса қатты ұрынар. Бұған не амал-айла таппақ. Қай қаруды қолданғаны еп”.

Ағыбай абыржыңқырап барып бой түзегенше қуғыншы төніп келіп қалып еді. Шолақ сапты найзасын оңталай ұстап қарсы тұрған. Шырылдап келіп ұрынған қуғыншы қарағай сапты шашақты найзасын бұның көкірек тұсына төндіріп-ақ қалғанда өзіне төн ептілікпен оң қапталында жасырын ұстап тұрған емен сапты шолақ найзасымен қағып жіберіп, тар қолтықтан көтере түйреп үлгеріп еді. Ағындай өткен ат екпіні болды ма, әлде Ағыбай сілтеген найза ұрымтал тұстан тиді ме ерден суырыла сыпырылып барып ат артынан бірақ түскен қуғыншы анадай ұшып кеткен. Шошынып аспанға шапшыған атының тізгінін шірене тартып шыр айналған Ағыбай қуғыншы құлағын тұсқа таянған.

Тұла бойын осып өткен өткір суық лептен қалшылдап кеткендей болған батыр аңырып тұрып қалған. Мәңгіріп ұзақ тұрды тесіле қадалып.

Қалың қауды жапыра құлаған қуғыншының басындағы дулығысы анадай ұшып кеткенде астынан қос бұрым шашы төгіліп түсіп еді.

“Жаным-ау, мынау қыз бала ғой. Мені қай құдай қара бастырды” деп күңіренген батыр ат үстінен сүйретіліп құр сүлдері түскен.

Алдында айдай болып жарқырап ару қыз жатыр. Ашық қалған мойыл жанарлары қас пен көздің арасында болған мына сұмдықты әлі байыптап үлгермегендей, бір түрлі таңданысып пен бейкүнә қарап жаудырап жатыр. Жүзінде ашу, жанарында кек жоқ. “Ағеке-ау, еркелеп едім ғой, мұның не қарындасыңды ажалға байлардай неден қорықтың”, - дейтіндей ме, қалай. Өлімнен шошығандай жүзінде қорқыныш лебі болсайшы, бар әлемге таңданыспен ғана қараған қалпы жаудырап қалыпты, бейбақ бала. Өліміне неге асықты екен. “О, жасаған. Бұл қай мазағың? Одан да мына баланың найзасының ұшына неге ғана байланып кете бармадым.

Қарым сыңғыр, қалай ғана қолым көтерілді екен. Обалай, опасыз жалған дүние-ай”.

Ағыбай осы бір тосын оқиғадан кейін көпке дейін оңала алмаған. Талай қырғын ұрыстарда осы бір бейкүнө қыз қалқасының қос жанары көк желкесінен төнеді де тұратындай, кінәлайтындай қатты қинайтын.

Енді, міне, о дүниеге аттанғалы жатқанда бір арманым сол қыз баланы қапыда өлтіріп алғандығым еді дегенді қарт батыр қамыға айтып ауыр күрсінген.

Тосқауыл Ағекесінің аузынан алғаш рет, ақырғы рет шыққан мына арманының арғы жағында есерлікпен өткен ессіз күндердің ескексіз қайықтай асау толқында тізгін бермей жартасқа соғып жайрап қалған жастығының көкірегін күйдіріп келген күйік-шерден арылмағандығын еске салғандай еді.

Кекілік таудың етегінде кескілескен соңғы шайқас Кенесары қосыны үшін қан құстырған қатерлі болғандығын өз көзімен көрген Нысанбай қалай толғап еді.

Алты ай шауып жол болған

Шу менен таудың арасы.

Бұл сапарда қазақтың

Болмады қабыл тәубасы.

Рүстем менен Сыпатай,

Дулаттың нағыз баласы.

Үндес болды қырғызбен,

Әне, ауыздың аласы.

Он екі мың дулатты

Қашырды түнде, расы.

Жамандық қылған мұндардың

Мойнына болсын жазасы.

Қазақтың көбі қырылды,

Қанды ма екен табасы?

Қылыш үстінде серттен тайған сатқындар жай кетпей, түн жамылып қашарын айтып кеткен. Жау жағы түгін сыртқа теуіп шыға келген.

Акауыз атқа тар қолтықтан оқ тиіп құлап қалғанда

Науанжанның аяусыз арпалысып жатқанын сонадайдан көріп тұрса да Ағекесі жау қолын жарып өтіп жәрдем көмек бере алмай күйінгені бүгінгі күнде естен кетпес ұлы арманға ұласып еді. Жиырма беске жаңада толған Науан жай оғындай жарқылдап, топты жарып өтер ерен қуатымен бұл жолы да жаяу жүріп ұрыс салған. Тірідей қолға түсірсек деп жаныға ұмтылысқан жау шоғыры үсті-үстіне қатар сиретпей шабуылдап қос өкпеден қыса берген.

Шыққыр көз өлім алдында алысқан Науанжанның мәрттігін көрді, керең болып бітеліп қалғыр қос құлақ “Ағеке, Ағеке” деп дауыс салған Науанжанның ащы үнін естіген, Ағыбай мүжіліп қалған бармағын көрсеткен Тосқауылға. “Ақауыз ат мерт болып, Науанжан қоршауда қалып, мен болсам жебе-жетер жерге жете алмай желкем қиылып жылап тұрғанда ызыдан бас бармағымды шайнай беріпін, шайнай беріпін” дегенді қазір айтып отыр.

Өзіммен бірге көрге кетер өкінішті арманым – Науанжаным бір нөқта қосақта өлмегенім еді”, дегенді қарт батыр көкірек тұсын қақ айыра отырып ауыр күйзеліспен айтқан.

“Науанжанның кегі деп генерал Черняевті үш шаптым, Науанжанның кегі деп қырғыз Кәрібоздың басын алдым. Бірақ, Науанымның кегі қайтпады, орны толмады, арманым арманға ұласты, бүгінде қалың қайғыға батырған шерлі дертіме айналды, Тосқауыл шырақ. Ағекеңнің екінші бір ешкіммен енші бөліспес арманы осы деп ұқ” деді дауысы дірілдеп, көз алды күлкілдей іріндеп.

Тосқауыл неге ұқпасын, ұққанда да жақсы ұқты, шалды одан әрі жасытқысы жоқ көңілмен “Ұқтым, жарықтығым, ұқтым” деді дауысы тарғылданып.

Кенесары жарықтық “Жақсы жігіт тұз қариды, жаман жігіт қыз қориды” деп отырушы еді. Осы сөзі қамшы болды ма Ағыбайдың қырық жігіттік қосыны қызқырқынның қыздырмалы қызығына көп ұрына бермей

өздерін жарау аттай жалқы ұстайтын. Сонау Күркіреуік бойынан түбек бұзып, саяқ үйірін алға салып айдағанда ғайыптан ұшырасқан кіші жүздің батпанды байы Тілеуқабақтың қызы Ханшайым Науан батырдың боз-бала жүрегіне от тастап кеткені, некелесіп үйленгеннен кейін үш күннен соң Кене ханның сұғына ұрынып қаза болғаны қырық жігіттің қайсысын да ойға қалдырмай қала алмаған. Басы Ағыбай болып жүрегін қанға малып Науандай құсалықпен зарлап өткенше таяқ жесе де саяқ жүргенді қалаған. Бірақ өзіннен өзің қашып құтылармысың, тағдыр тертесі қақпайлап жүріп бір сұлуға ұрындырған. Қырықты матап бермесе де қырық жігіттің басшысының тайтұяқ бастаған бір тоғызына разы көңілмен қайын жұрты құрақ ұшып, құшақ ашқан, бұл бірақ күйеу болып ұрын барып, күйеу келді салтын сақтай қоймаған. Ат жалында күн кешкен жаугершілік жағасы жайлау отыз күн ойын, қырық күн тойға мұрсат бермеген. Әйтсе де қыздай қосылған бәйбішемен дәм-тұзы жарасып бір күн тату, он күн қату күн кешіп келген. Бауырынан ұл ұшып ұяға қонды, қыз ұшып қияға кетті.

Қырғыз қылышының астында қара қуырдақ болып қырғынға ұшыраған қайғылы кезде Ағыбай өз қосынын ертіп шегініп кеткені рас еді. Жүректеріне қаны қатқан қарсы жақтың бұларды аямай кескілері ақиқат болғандықтан ноқталы басқа бір өлім деп өңмендей беру ессіздік еді. Жігітке көзсіз ерлік жарасқанмен бостан босқа мерт етер төтен ерліктің жараспасын білген де сондай бір ауыр да болса ақылды шешімге келген. Сол шегініспен азып-тозып ел шетіне де жетіп еді. Жұртта қалған шұбыртпалы жұрты батырының жаралы жанын жұбатып, қансыраған жүрегіне қамсау болсын деді ме сегіз қанат ақ боз үй тігіп, ақ боз атты құрмалдыққа шалып ас берді, алдына отарлы қой, үйірлі жылқы салып осы төңіректің таңдаулы сұлуын тоқалы етіп құшағына тосқан.

Қазақтың “бір қатын – ырыс, екі қатын – ұрыс” дегені шындыққа айналды, батырдың он жыл бойы ат

жалында өткізген жорықты шақтарында қасынан табылып, қайғысына жұбаныш, кұшағына қуаныш болған бәйбіше қалған тірлікте Ағыбайды көлденең көк аттыдай орта жолда қосылған тоқалмен төсек бөліскісі жоқ еді. Бірақ жас құшақтың қызуы бар тілектен де асып түсті, қарт батырдың қансыраған жүрегі осы құшақтан жұбаныш тауып, жанына тоқал төрінен табылған шуаққа жылығандай болатын. Бәйбіше төсегі сыз тартып, ол үйдің төрі етегі ашылып қалған тесік көрпедей Ағыбай жанын қоңылтақсыта бергені де рас еді. Екіге бөлінген көңіл, шөре-шөреге түскен өмір тыныштықты тіледі, ошақтан өшпес шоқтай маздаған қызу қуатты аңсады. Ақыры қарт батыр бәйбіше ауылын Ақадырдың желкесінде қалдырып қоныс аударған. Оған де төрт-бес жылдың жүзі болды.

– Кешегі сарынды байқадың ба, Тосқауылым? – деген қарт батыр бұжыр қараға жұмсарған жүзін бұрып. Ашылмастай қатулы қабақ, мұз қарыған дидар енді ғана шуақты шырай бергендей еді.

– Жеңешемнің қосы көшті деді ме?

– Иә, мына күзде қос көшуі ме еді, сендердің келгендерінді сезіп ауыл үстінен әдейі жылқы айдағып отыр ғой. Менің қарт сүйегімді осылай бір қалшылдатып алсам дегені де. “Қатын ашуланса қазан қайнатар” деген сол. Өзінің маған деген өкпелі көңілін осылай білдіріп қояды, онысын неге теріс дейін. Ат үстінде өткен жылдарымда қасымнан табылған халал жардың қызметі қатты өтіп еді. Оны жас болсаң да өзің де талай сездің емес пе, Тосқауыл шырақ.

Мен әлсіз боп шықтым. Өлігім мына отырған тоқалдың үйінен шыққалы жатыр. Өмірдегі соңғы өкінішті арманым бәйбіше үйінен шыға алмағандығым болып отыр емес пе, жарқыным.

Азуын айға білеген, өлімін жаудан тілеген Ағекеңнің көріне ақиретпен бірге оралып түсер үш өкініш-арманы осы еді, Тосқауыл. Ертең еліңмен есендескенде Ағекең не

деді дегенде осы үш арманымды айтар ма екенсің, айтарсың-ақ. Бірақ түсінер жан табылса.

Түсінеді, Ағекем, неге түсінбесін.

– Ал батырым, жортқанда жолың болсын, жолдасың қыдыр болсын. Абылай мен Кене ханның иесіз қалған жұртына сәлем де, сұраған жанға бақұлдығымды жеткіз. Атығай, Қарауылдың сан жақсысымен дәмдес болып едім, көзі тірілеріне басынды игейсің, сақалынан сүйгейсің жарқыным. Өміріме разы емен десем асылығым болар, бірақ сүйекпен кетер өкініш жөні бір басқа.

Қарт батыр үш күн, үш түн қара бурадай күркірей шабынып, бірде еңкілдей, енді бірде тұңғиық ойдың тереңіне түнере үніліп, үнсіз қалып, қиялы өзі өткен өмір белестерін адақтай армансыз кезіп, кетілген кенеулі көңілін қобыз сарынымен демеп алып қайра күңіреніп қаққан қазықтай тіктеп отырған қалпынан жазбаған, қисайып дем алуға өзіне де, өзгеге де мұрша-мұрсат бермеген.

Міне, енді ғана қисайды, көсіле түсіп көз жұмды, тыныс тілеп тыншу алды. Тосқауыл қарт батырдың кеудесінде жатқан қос қолын елжірей қысып, ернін тигізді.

* * *

Үш салт атты Арқаның сары жазығын бетке алып суыт жүріп келеді. Қос қапталындағы сапарластарынан құрық бойы алда келе жатқан бұжыр қара жирен айғырдың майда желісімен терең ой бесігінде жұмсақ тербеле түскен сайын сол ойын одан әрі бойлата батырып түбіне жеткізер емес.

Ағыбай батырда да арман көп екен-ау. Қанды қасап қырғынның ортасын бұзып-жарып аман шықты. Елі шеттетпей төбелеріне хан көтеріп отырғаны анау. Арманда десек мақсатына жете алмай қырық бесінде опат болған Кенені, жиырма бесінде мерт болған Науанды

айтсақ керек еді. Иә, армансыз құдайдың құлы бар ме екен мына жер бетінде. Әй, жоқ шығар. Жоқ қой. Бірақ Ағекеңнің арманды жосығы бөлек арман ғой.

Анау ғайыптай жұмбақ қыз баланың ұрынбасқа ұрынып, қапыда мерт болуы батыр жүрегін күні бүгінге дейін жаралаған қалпында қалуы желкілдеген шағынын өкінішпен өткендігін елестеткендей екен.

Науанның жолы бір бөлек. Елім деп еңіреген ерлер өлімі тым биік, тым асқақ қасиетті тұғырда еді. Оған деген аяныштан гөрі марапатты мақтан сезім, құрметке ғана құзырлық етер ұлы жігер ұрандап шығар еді. Ал Науанның өлімі тым аянышты, қайғысы қара бұлттай зілді, аса ауыр өлім болды. Ағекеңнің өзімен бірге кетер арманды өкініші де осында жатқан шығар-ау. Қол созым жерде аттан жығылып жатқан қарулас бауырыңды жау қолынан арашалап алып қала алмағаннан өткен батыр үшін қорлық, ауыр қайғы болар ма. Хан Кененің туы астынан табылған Ағекеңнің күреспен өткен өмірінің бар түйіні өзімен кетер өкінішті арманға айналғаны да ауыр қайғысынан-ау, біле білгенге.

Тоқалдың босағасынан шыққалы жатырмын, бұл да болса өкінішті арман дегенді айта алған Ағекеңнің қарт жанын шуаққа малып, жарасына жұбаныш болды дегенің жәй бір алданышты, болмашы тірліктің қас қағым қуанышы ғана екен ғой. Қарт батырдың өз өмірін түйіндеп келгендігі ой тұғыры былайғы пенде қол арта алмас тым биікте болып шықты.

Адам баласының табиғаттың төрт кезеңі - көктем, жаз, күз, қыс аталатын шақтарымен еншілес сәбилік, бозбалалық, жігіттілік, қарттылық аталатын кезеңдерін өкініші мол, “аһ” ұрғызар ащы арманмен өткізгенінен ауыр не бар екен.

Тосқауыл байыптап қараса Ағекесінің сәбилігін айтпағанда, бар ғұмыры күйікті өкініш, өксікті арманмен өткен екен-ау, жарықтық. Соның бәрі ішқұса шеменді

дертке айналып барып, өлерінде бірақ ақтарылуы Ағекеңнің асылдығынан болар.

Ақ адырдың арса-арса қойнауын артқа тастаған суыт жүргіншілер қазақ даласының тағдыры үшін, оның жыртық иін, қам көңілді жұртын жақсылығы мол жайлы тұрмысқа жеткізсем деп жұлысып өткен ұлы батырлардың ең соңғы өкілі – шұбыртпалы Ағыбай батырдың байлаусыз асаудай ауыздықпен алысқан, алыса жүріп опынған өкініші өшпес бей опа арманды ғұмырының сарқылып барып біткенін сезінген сайын қу қаңбақтай дөңгеленген мына тірліктің баянсыз-бақсыз төлкегін ұғына түскендей еді.

Сырты дүр, іші кір қу тірліктің пендесіне ұсынар уы да, тіл суырар балы да оның өкініші мол етпелі, көшпелі тұрақсыздығында болар. Бірақ Ағыбай сияқты адамзаттың сырттаны үшін өлімнен ада, өмірден де биіктеу – арман атты ұлы асудың барлығы неткен бақыт еді. Жолаушы елге – Көкшетауға жетуге асыққандай жиренге қамшы соқты. Қарсыдан соққан Қарабастың қатулы желі бұжыр қараның жанарынан құйылып-құйылып кеткен жасты өңіріне түсірмей қағып өкетіп жатты. Жобасы төбеден төне қалған бұлт емшегінен саулар жаңбырға араласқан көз жасы қатты селге ұласар түрі бар...

Мазмұны

“Алашта Кенекемдей ер болмайды...”	6
Бастау	17

I Бөлім

Мүрденді таппай мұңайдым	20
Алдаспан	21
Кене ханның арманы	22
Жоқтау	23
Көк бөрі	24
Өртенгенде Бурабай	26
Мағжанға мінажат	28
Көкшетаумен мұңдасу	31
Шортан көлге	34
Қара қайнар	35
Піл көтерген	36
Мұң	37
Бурабай	38
Шалқар – шабыт, Шалқар – көл	39
Жүйрікті аңсау	46
“Хан” көлі	47
Шалқұйрық – дастан	51
Қанай-дастан	58
Кілт	58
Арна	59
Түйін	61
Қарасай-дастан	63
Ағыбай-дастан	72
Хан Кененің Нысанбаймен қоштасу зары	80

Хан Кененің өсиеті. Немесе рухпен сырлау	86
Бопай ханым	90
Ақауыз аттың ажалы	99
Азамат	106

II Бөлім

Хан Кененің қазасы. Тарихи трагедиялық драма	112
Лдияр. Төрт көріністі тарихи трагедиялық драма	134
Ағыбай батырдың үш арманы	164

Төлеген Қажыбаев

ХАН КЕНЕ

Өлеңдер, толғаулар,
дастандар

Суретшісі *Өмірбек Жұбаниязовтың*
еңбегі коллажда пайдаланылды

Редакторы

У. Қыдырханұлы

Суретшісі

Л. Баирова

Техникалық редакторы

Р. Дүйсенбаева

Теруге 30.04.02 ж. берілді.

Басуға 30.05.02 ж. қол қойылды.

Пішімі 60x84 1/16. Қағазы офсеттік.

Есептік баспа табағы 11,5. Таралымы 2000 дана.

Тапсырыс № 1507.

«Жібек жолы» Баспа Үйі

480091, Алматы қаласы, Қазыбек би, 50.

Тапсырыс дайын диапозитивтерден басылды.

«Кітап» баспа үйі, 480009, Алматы қаласы, Гагарин даңғылы, 93.
Тел.: 42-36-31, 42-07-90, too_kitap@mail.ru